

Микола Жарких

Трактат Михалона Литвина як соціальна утопія та історичне джерело

Київ – 1998 р.

Михалон Литвин є автором твору "Про звичаї татар, литовців та москалів". Рукопис його не дійшов до нас в цілості, твір відомий лише з латинського першодруку, виданого в Базелі в 1615 р. Видавець твору Грасер скоротив оригінальний текст, зауваживши, що проминена решта твору містить тільки скарги на зіпсовані звичаї (але і в тому тексті, що надруковано, цих скарг не бракує). Таким чином утворилися "Десять уривків з твору М.Литвина", які були двічі перекладені російською мовою [1].

Історіографія.....	3
Особа автора.....	6
Мета написання твору.....	8
Утопія.....	10
Реформація.....	11
Зміст твору.....	14
Структура твору.....	19
Біблійні цитати.....	21
Образ татар.....	25
Литовський статут.....	27
М.Меховський та Я.Длугош.....	28
Античність у творі Литвина.....	31
Інші європейські джерела.....	33
Хроніка Биховця.....	34
Литвин і Герберштейн.....	35
Прото-Герберштейн.....	43
Опис України.....	45
Висновки.....	49
Післяслово.....	50

Примітки

1. Michalonis Lithuani De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moscorum, Fragmina X, multiplici Historia reserta et Johan. Lasacii Poloni de Diis Samogitarum, caeterum Sarmatorum et falsorum Christianorum, item de religione armeniorum. – Basileae: 1615; Десять отрывков разнообразного исторического содержания [из сочинения] Михалона Литвина "О нравах татар, литовцев и москвитян". – Архив историко-юридических сведений, 1854 г., т. 2, половина 2, отд. 5, с. 1 – 78 (переклад С.Д.Шестакова); Мемуары, относящиеся к истории южной России. – К.: 1890 г., т. 1, с. 1 – 58 (переклад К.М.Мельник, на який я скрізь посилатимусь). Окрім цих видань, в 1966 р. у Вільнюсі вийшов литовський переклад, яким я не вмію скористатись через незнання мови; кажуть, що нове видання твору надруковано у Москві в 1994 р., але я поки що не зумів його знайти (див. [Післяслово](#)).

Історіографія

Література, присвячена цьому твору, невелика. Вона складається з передмови до перекладу К.М.Мельник [2], розвідок М.К.Любавського [3], Ю.М.Юргініса [4] та Є.Охманського [5]. Три рази звертався до трактату білоруський історик філософії С.Ф.Сокіл [6].

В 1880 – 1881 роках професор Київського університету В.Б.Антонович читав курс лекцій з джерелознавства історії України. Цей курс було записано і в 1884 році видруковано літографічним способом (тобто дуже малим накладом). Не минуло і 120 (ста двадцяти) років з часу того видання, як курс було перевидано [7], але знову накладом в 200 примірників (що навряд чи суттєво більше за наклад 1884 року). Але коли мені пощастило його здібати, то я цим багатоцінним курсом скористаюсь.

Твору Литвина Антонович присвятив один уступ, але дуже змістовний:

"Записки безіменного автора, відомі під іменем записок Михалона Литвина, але ім'я автора яких насправді невідоме. Відомо, що автор – житель В.к.Литовського, родом литвин, жмудин. На Русь він дивиться, як на область чужу. До нас дійшли тільки уривки його твору, видані спершу в Базелі, потім в Ельзевірській бібліотеці, яка знаходилась в Голандії, і, нарешті, в 50-х [1850-х] роках в 'Архіві' Калачова, де вміщено латинський текст та російський переклад [...] Твір було написано з метою ознайомлення спадкоємця престолу Сигізмунда 2 з топографією та побутом краю. У своєму творі автор торкається всього не систематично, пише, що йому заманеться. Характер твору повчальний, й вжито при цьому порівняльний метод. Автор намагається довести, що у Литві лиха моральність, і порівнює литовців з москвитянами й татарами, народом, хоча й більш диким, але моральнішим. Попри те, що ця помилкова думка покладена в основу твору, в ньому є багато характеристик для всіх станів князівства Литовського. Автор дає, між іншим, також історичні відомості, але тут у нього промахи, і відомості ці не важать. Мають ціну описи побуту та географія" (с. 56 – 57).

Цей перший в часі джерелознавчий аналіз твору **ніким** не був використаний чи навіть згаданий, і це дуже шкода, бо дослідни над Литвином, описавши коло довжиною в сто років, повернулись, як побачимо трохи нижче, до тих пунктів, з яких починав Антонович. Це само по собі не було б дивом – хіба мало корисних праць було незаслужено призабуто? – але в передмові до видання перекладу К.М.Мельник нема ніяких слідів використання цих влучних спостережень, попри те, що збірка перекладів вийшла під редакцією В.Б.Антоновича. Так чи інакше, я не вірю, щоб Антонович, пишучи передмову до перекладу через дев'ять років після курсу лекцій, не скористався **нічим** з цього курсу. Отже, автором передмови не є Антонович – тут О.В.Тодійчук помиляється.

К.М.Мельник викладає історію публікації твору, вираховує дату його написання (1548..1551 рр.), яка стала загальноприйнятою (найчастіше називають 1550 рік), вказує, що Михалон Литвин – це псевдонім і обґрунтовує припущення, що автором був Михайло Тишкевич. Власне джерелознавчих спостережень практично нема:

"Записки Михалона Литвина являють багатий запас відомостей, що стосуються внутрішнього ладу Великого князівства Литовського; у виданій частині записок ще більше заціліло відомостей про побут кримської орди та її

стосунки до литовсько-руських областей. Але при всьому багатстві фактичного матеріалу, ми не можемо проминути мовчанкою один великий недолік в плані та характері твору. Автор мав на увазі не стільки оповідання про те, що він бачив та чув, скільки мету дидактичну [...] З цією метою автор перебільшує з одного боку недоліки своїх співгромадян, а з другого – чесноти сусідів [...] Але цю зайву долю шаржу читач відрізняє досить легко при уважному читанні" (с. 5 – 6).

М.К.Любавський поставив перед собою задачу вирішити, хто був М.Литвин. На початку своєї статті він старанно переповідає зміст праці К.М.Мельник, не посилаючись на неї і навіть не згадуючи існування публікації в "Мемуарах". Далі автор рішуче твердить, що акти Литовської метрики містять точну відповідь: Михалон Литвин – це Михайло Тишкевич. Таким чином, Любавський розвиває гіпотезу К.М.Мельник щодо авторства твору. Джерелознавчих спостережень в статті нема.

Ю.М.Юргініс в своїй праці вважає, що тотожність М.Литвина та М.Тишкевича доведена Любавським та Й.Йонінасом (про фундатора гіпотези – К.М.Мельник – знову не говориться). Основний зміст статті – з'ясування обставин посольства М.Тишкевича до Криму за документами Литовської метрики. Далі автор перелічує теми, висвітлені в трактаті М.Литвина [8], без будь-яких зауважень, з чого я роблю висновок, що Юргініс вважає інформацію по цих темах достовірною. Джерелознавчий висновок такий:

"Перебування автора в Криму та опис того, що він там побачив, є джерелом для вивчення двох політичних питань. По-перше, для з'ясування форми стосунків між великим князівством Литовським і Кримським ханством в 1 половині 16 ст. і по-друге, для визначення внутрішнього ладу та військової організації татар того часу" (с. 95).

Є.Охманський в своїй яскравій статті вийшов один проти фаланги прихильників М.Тишкевича і розбив її, досить переконливо довівши, що Михалон Литвин – псевдонім Венцлава Миколаєвича. Джерелознавчі спостереження його такі (обмежуюсь до спостережень щодо татар): автор добре знає поділ татар на орди, історію Криму, історію Гіреїв (с. 102), знає шлях вздовж Дніпра до 12 рукавів, які впадають в Чорне море (с. 103).

"Автор дуже добре був знайомий з Кримом. Найбільшу цінність мають його описи життя й татарських звичаїв, як такі, що зачерпнені з безпосередніх спостережень й добросовісні у своєму викладі. В ньому нема вимислу й фантазії, його судження про татар, можливо, занадто захоплені, але вірно відтворюють татарські реалії. Він знав ханський двір та гареми Саїп-Гірея, що могло б вказувати на те, що він був його офіційним гостем" (с. 103),

- одне слово, маємо джерело першої руки, докладне й достовірне.

С.Ф.Сокіл у своїх працях розглядає тільки погляди М.Литвина на суспільні та політичні проблеми великого князівства Литовського. У питанні щодо особи автора він у перших своїх працях беззастережно признавав рацію М.Любавському і тому, пишучи про трактат, все говорив про погляди Михайла Тишкевича; в останній праці (1984 р.) він говорить про погляди М.Литвина (тобто він непрямом визнав слушність точки зору Охманського). Оскільки він розглядає твір виключно як пам'ятку суспільної думки, питання про джерельну вартість трактату його не цікавить, тільки загально констатує:

"Праця написана дуже жваво і свідчить про добре знання автором суспільного та політичного устрою життя народів, сусідніх з великим князівством Литовським"^[9]

- в чому загалом слідує попереднім авторам, які писали про Литвина.

З цього огляду видно, що дослідників інтригувала головним чином сама постать автора, і далеко менше цікавила джерельна цінність його твору. Щодо останньої, К.М.Мельник виявилась завеликою оптимісткою: чи то читачі траплялись не досить уважні, чи ще якась біда, але "доля шаржу" в творі поступово зменшувалась, поки не зійшла нанівець, лишивши враження, що трактат – вповні надійне джерело ^[10]. Саме так його й використовують численні автори, які торкалися історії Криму: будь-яке висловлювання М.Литвина, навіть найнеймовірніші байки, цитувалось або переповідалось прямо, без жодних сумнівів чи застережень.

Примітки

2. Укладач списку праць В.Антоновича О.В.Тодійчук зараховує вступні статті в "Мемуарах" до творів В.Б.Антоновича (*Антонович В.Б. Моя сповідь.* – К.: 1995 р., с. 782), але це невірно, принаймні щодо передмови до М.Литвина, як показано далі.

3. *Любавский М.К.* Кто был Михалон Литвин, написавший в половине 16 в. трактат "О нравах татар, литовцев и москвитян" ? – Учёные записки Института истории РАН ИОН, 1929 г., т. 4, с. 49 – 54.

4. *Юргинис Ю.М.* Посольство Михаила Литвина у крымского хана в 1538 – 1540 гг. – "Россия, Польша и Причерноморье в 15 – 18 вв.", М., 1979 г., с. 87 – 96.

5. *Ochmański E.* Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach татарów, litwinów i moskwiczinów z połowy 16 w. – *Kwartalnik historyczny*, 1976, a 4; я користувався російським перекладом: *Охманьский Е.* Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян с.16 в. – "Россия, Польша и Причерноморье в 15 – 18 вв.", М., 1979 г., с. 97 – 117.

6. *Сокол С.Ф.* Идеи гуманизма в мировоззрении Михаила Тышкевича. – "Проблемы общественных наук", Минск, 1970 г., с. 199 – 204; *Сокол С.Ф.* Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во 2 п.16 в. – Минск: Наука и техника, 1974 г. – 144 с. (розділ "Соціально-політичні ідеали М.Тышкевича" – с. 35 – 63); *Сокол С.Ф.* Политическая и правовая мысль в Белоруссии 16 – 1 п.17 вв. – Минск: Наука и техника, 1984 г. – 188 с.

7. *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства 1880 – 1881 рр. – К.: 1995 р. – 108 с.

8. Теми такі: греки мають срібний посуд; татари й турки примушують їх працювати в неділю й на Паску; християнин не має влади над холопом і власним сином; християнин тратить всі права за висловлювання проти мусульманства; хан може виставити 30 000 війська, і так далі.

9. *Сокол С.Ф.* Социологическая..., с. 39.

10. З останніх публікацій: "*Надзвичайно цікаві дані для з'ясування економічного стану міста [Києва] подає твір Михалона Литвина [...] Ясно, що автор був людиною досвідченою, обізнаною та широко інформованою [...] Його свідчення про численні товари [...] в Києві, різні промисли викликають довіру*" (*Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва 13 – с.16 ст. – К.: 1996 р., с. 15).

(Додатково – у [Післяслові](#)).

Особа автора

В питанні про особу автора я не є компетентним, і тому обмежусь до переповідання аргументації Охманського, яка мені здається дуже переконливою. Охманський перш за все вказує, що дослідники перебували в полоні примарно очевидного твердження, що Михалон – це **правдиве** власне ім'я автора, а прибраним є тільки прізвище Литвин (тому подальший пошук зводився до осіб на ім'я Михайло, які були послами до Криму за Сагіб-Гірея). Він слушно зауважує, що це твердження не є аксіомою і потребує доведення. Обминаючи евристичну частину розвідки Охманського з викладом шляху, який привів його до особи В.Миколаєвича, розглянемо складену автором порівняльну таблицю.

Таблиця 1. Дві кандидатури на володіння псевдонімом Михалон Литвин [11]

Ознака, притаманна Михалону Литвину	Михайло Тишкевич	Венцлав Миколаєвич
Литовець	-	+
Католик	-	+
Знає литовську мову	?	+
Знає латинську мову	?	+
Знає руську мову	+	+
Боярин середньої заможності	+	+
Посол до Криму	+	+
Свідок татарського походу	+	+
Посол до Москви	-	+
Зв'язаний з двором великого князя	+	+
Працював в литовській державній канцелярії	-	+
Освіта в університеті	?	+
Знання Польщі	?	+
Знання права	?	+
Знання Німеччини	?	?
Знання історії Литви та Русі	?	+

Якщо ми кожному мінусу в таблиці припишемо значення "-1", кожному невизначеному – значення "0" і кожному плюсу – значення "+1", то вийде рахунок 15:1 на користь В.Миколаєвича. І це за умови, що такі яскраві й глибоко інтимні ознаки, як національність, віросповідання і знання литовської мови мають таку саму вагу в підрахунку, як університетська освіта чи знання Польщі (зрештою, ці ознаки М.Литвина не є безспірними). Правильніше цим ознакам надати ваговий множник 5 чи 10 в порівнянні з іншими, і тоді перевага Миколаєвича стане ще більшою. Прихильники православного русина Тишкевича занадто легко вив'язувались з халепи, пов'язаної з очевидним католицтвом автора, а на факт знання литовської мови взагалі не звертали уваги. Між тим випадки релігійного хамелеонства (щоб письменник виступав з позицій не тієї релігії, яку він сповідує) в Литві-Русі мені невідомі. Знання литовської мови, яка тоді не мала писемності, можна було набути лише в сім'ї; тобто це ознака литовського походження, а на

Волині, звідки родом Тишкевичі, сім'я, котра вживає литовську мову – така сама рідкість в 16 ст., як і тепер.

Таким чином, досліди над особою автора таки привели до того, з чого починав Антонович: що автор є литовцем з роду.

Отже, нашим завданням буде дослідити джерельну вартість трактату М.Литвина в частині татар. Для цього нам треба з'ясувати його джерела та метод написання твору. Для попередніх дослідників, як видно з цитат, ці питання не стояли, оскільки вони вважали твір за джерело першої руки, не засноване на інших писемних джерелах, а щодо методу – чимось близьким до щоденника. Ці погляди можна звести до таких двох аксіом:

– оскільки Литвин був у Криму, то трактат написано під враженням від мандрівки;

– всі звістки про татар у Литвина – результат особистих спостережень.

Але я, наслідуючи Охманському, спробую зробити ще одну революцію в справі Литвина, і довести, що його трактат є наскрізь кабінетним літературним витвором, який містить досить мало конкретних спостережень.

Примітки

11. *Охманський Е.*, с. 111 – 112.

Мета написання твору

Почнемо з мети, якої намагався досягнути Литвин. Менше за все він хотів дати науковий опис Татарії та Московії. Якби справа обмежувалась географією, не треба б йому було псевдоніма. Дослідники цілком слушно визначають, що мета твору – суспільні реформи:

"Трактат було складено з метою звернути увагу великого князя на небезпечне становище держави і штовхнути його на шлях істотних реформ." [12]

Умови, в яких постав твір Литвина, дуже яскраво змальовує М.Грушевський:

"До особи молодого короля прив'язувалися тисячні пляни й надії. Шляхта хотіла від нього помочи до боротьби з можновладством; ті що інтересувалися релігійною справою – переведення реформ; всі разом жадали 'направи річи посполитої', управління судівництва, фінансів, організації оборони і т.д." [13]

Все це ми знаходимо в трактаті: надії на нового короля, сподівання на обмеження магнатів, пропозиції реформування релігії, судівництва, фінансів, оборони. Оскільки твір складено явно під враженням смерті короля Сигізмунда I й адресовано його наступнику Сигізмунду-Августу [14], його можна зблизити з пізнішими рішеннями конвокаційних сеймів, на яких обговорювались недоліки минулого царювання й пропозиції щодо їх направи в наступному. Невідомо, чи був цей твір поданий на розгляд короля, але я припускаю (чисто гіпотетично), що автор не викликав великого захоплення своїми реформаторськими проектами, і тоді він вирішив добитись свого шляхом апеляції не до начальства, але до громадськості, і для цього надрукувати твір. А оскільки він спрямований проти двох найпотужніших суспільних сил Литви – проти католицького духовенства та магнатів – то виступати відкрито автор не вважав наручним, і назвався прибраним іменем. З огляду на зауваження Проповідника: "*Навіть і в думці не клени царя, а й у спальні не проклинай вельможу*" [15] – надрукувати такий твір в країні, підвладній тим вельможам, проти яких він спрямований, було небезпечно, чи й неможливо, тому автор відправив свій твір для публікації у Швейцарії.

Твір не було надруковано за життя автора [16]. Чисто теоретично можна припускати, що причиною були фінансові утруднення. Кожна публікація – чи вона крамольна, чи ні – коштує грошей, і тому можна припустити, що смерть автора завадила полагодити ці фінансові проблеми.

Я припускаю, що рукопис твору було відправлено невдовзі після його написання, найімовірніше, ще за життя В.Миколаєвича. Таким чином, рукопис перебував у Литві не більше 10..12 років (1548..1550 – 1560 рр.), і цим можна пояснити відсутність списків твору у рукописному побутуванні.

Зацікавленість у творі, яку виявив Іоган Якоб Грасер, як слушно помітив Любавський [17], пов'язана з підвищенням цікавості до справ східної Європи. Грасер уклав цілий збірник творів на цю тему і присвятив його князеві Олександр-Октавіану Пронському, який навчався в тому самому Базелі, де вперше побачив світ твір М.Литвина. На той час крамольність твору була вже в далекому минулому (частина пропозицій була реалізована, але головна мета реформ – піднести могутність Литви, щоб зберегти її незалежність – вже була перекреслена Люблінською унією 1569 р.).

Тому трактат – не щоденник подорожей і не географічний твір, а пам'ятка ідеологічної боротьби і Реформації в великому князівстві Литовському.

Примітки

12. Юргинис Ю.М., с. 87. Звичайно, не можна погодитись з твердженням Антоновича, що мета твору – ознайомлення нового великого князя зі своїм володінням. Таку мету переслідував у своєму творі Б. де Віженер щодо французького принца Генріха, але Сигізмунд-Август – довголітній співправитель свого батька – такого ознайомлення не потребував.

13. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 6, с. 416.

14. Щодо адресата твору С.Ф.Сокіл пише: "*Свій твір М.Тишкевич неначе адресує вел.князю Сигізмунду-Августу і панам-раді. Але це, на наш погляд, лише літературний прийом [...] Вживаючи цей прийом, він вказує на осіб, відповідальних за той лихий стан, в якому перебуває держава та суспільство*" (Социологическая..., с. 42 – 43). Мене це не переконує. Звернень до панів-ради у творі я не побачив, так само як і намагання покласти на государя відповідальність за суспільні біди. Вважаю, що звернення автора до вел.князя – факт, а не літературний прийом.

15. Проповідник, 10, 20. Відповідальність могла бути цілком серйозною: "*В королівських указах [1520-1540-х рр.] полякам під карою конфіскації майна та довічного вигнання з вітчизни заборонялось ввозити, продавати та вживати книги Лютера [...] Дуже скоро ці укази, видані спочатку тільки для Польщі, довелось поширити і на литовську Русь*" (Архангельский А.С. Борьба с католичеством и умственное пробуждение южной Руси в к.16 в. – Киевская старина, 1886 г., № 5, с. 55 – 56). Реформаційні забави сходили з рук королевичу Сигізмунду-Августу та магнатам, але не дрібному шляхтичу.

16. Миколаєвич помер 1560 р. (Охманський Е., с. 115).

17. Любавський М.К., с. 49.

Утопія

Звернення М.Литвина до короля Сигізмунда-Августа має досить близьку паралель в часі, просторі та методах аргументації. Це проекти реформ Івана Пересвітова, звернені до московського царя Івана_4. Пересвітов наголошує на необхідності реформ, змальовуючи ідеальну країну, яку він зве Туреччиною [18] (допіру Томас Мор здогадався, що в цьому контексті треба вживати назву вигаданої країни – Утопії) – достоту так, як ідеальна країна Литвина зветься Кримом [19].

Валерій Шевчук дав цікаву класифікацію утопічних систем [20]:

1. описи раю;
2. описи ідеальної держави, яка знаходиться на острові чи далеко на Сході;
3. спроби реформувати той уклад, який був у країні, де жив мислитель, зробивши його по змозі ідеальним, а через це утопічним;
4. реальні спроби реформувати суспільство, які не вдалися в силу тих чи інших умов.

За цією класифікацією твори Литвина та Пересвітова належать до третьої групи – проектів конкретних суспільних реформ, з елементами другої групи (опису ідеальної країни).

Дослідниця "Сказання про Магмет-султана" відзначає, що Туреччина в творах Пересвітова уявлялась історикам як чисто вигадана ідеальна країна, і воліє показати, що ця Туреччина таки має деякі реальні історичні риси. Але при цьому ніхто не розглядає твори Пересвітова як джерело до історії Туреччини.

Звичайно, всі мандрівники, описуючи чужоземні краї, тою чи іншою мірою ідеалізують чи підкреслюють такі риси чужого краю, яких їм бракує у себе на батьківщині. Але така поверхова подорожницька ідеалізація не має нічого спільного з ґрунтовною, основоположною ідеалізацією чужих країн у Литвина, для якого наявність ідеальної країни є стрижнем твору. Литвин не ідеалізує реальні країни. Литвин намагається надати рис реальності своїм утопічним вигаданим країнам. Тому наше завдання – протилежне: показати, що Крим у Литвина майже не має історичних рис, а виступає тільки як ідеальна країна, а твір Литвина практично не має джерельного значення.

Примітки

18. *Розалиева Н.Ю.* Османские реалии и российские проблемы в "Сказании о Магмете-салтане" и других сочинениях И.С.Пересветова. – "Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура", М., 1990 г., с. 212 – 221.

19. До речі, в романі М.Костомарова "Кудіяр" Крим теж виступає як ідеальна країна, протиставлена московському державному терору.

20. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: 1995 р., с. 349 – 350.

Реформація

На реформаційному спрямуванні трактату слід особливо наголосити: на мій погляд, на цей бік справи не звертається належної уваги. Самі по собі скарги на неправий суд чи на лихих радників великого князя, звичайно, можуть дратувати, але вкупі зі звинуваченнями на адресу першого стану – служителів державної релігії – утворюється те, що біохіміки звать коферментами: кожного самого по собі не досить, а разом – йде бурхлива реакція.

Що ж саме М.Литвин вважає за потрібне зреформувати у сучасній йому католицькій церкві? Його вимоги викладені на останніх сторінках твору:

1. "Дослідження божественних таїн татари вважають беззаконням та блюзнірством. Вони гребують нашою зухвалістю й звать справою гаспидською те, що деякі з нас розмірковують на пирах про суди та тайни божественні.
2. Татари сміються над нашими духовними й пророками, засуджують храми за їх начиння, сідала, вівтарі та ікони, за зображення Бога у віці близькому до старості, за зображення красивих жінок, які збуджують страсті; сміються над тим, що ми в часі богослужіння усолоджуємо свій слух трубами, органами, гармоніями, які заглушають слова молитви.
3. Їхні духовні особи не грішать ані скнарістю, ані честолобством, вони не віддаються насолодам, не журяться набуттям маєтків й зовсім не втручаються у мирські справи; вони помірковані, кроткі, цнотливі, запопадливі у виконанні своїх обов'язків, зайняті виключно справами віри (§ 64) [\[21\]](#).
4. Наших священиків засуджують не тільки язичники, а й сусіди наші руські за те, що вони п'ють вино, їдять м'ясо й не одружуються [...] вони випечені пиршествами, згоряють від страсті й тримають наложниць [...] вони пирують, розкішно вбираються, легковажно добиваються духовних урядів, кількох одразу (§ 65).
5. Наші священики не вдовольняються десятинами, [але...] володіючи багатими маєтками, вони намагаються завідувати управлінням кількох церков спільно [...] багато з них ніколи й не бачили своїх парафій (§ 66)" [\[22\]](#).

В цих тезах особливо яскраво видно дидактичний прийом нашого автора – засуджувати недоліки свого суспільства устами нібито-татар. Такий прийом пізніше використовувався безліч разів – аж до сучасних фантастів, які для цієї мети вводять в розповідь інопланетян. Звичайно, **ці літературні татари не мають нічого спільного зі своїм етнічним прототипом** і є тільки рупором поглядів автора.

В першій тезі М.Литвин заперечує новомодні єретичні пошуки й богословські розправи. Сам він дуже суворо слідує цій настанові. Всі його реформаційні пропозиції ніяк не займають справи віри, суті віровчення, але стосуються тільки релігійного побуту. Зауваження щодо побуту в свою чергу можна розділити на вимогу спрощення релігійних відправ й надання їм більшої суворості (теза 2) і вимог щодо трибу життя духовенства (тези 3 – 5). Литвин вважає своїх духовних скнарами, шанолубцями, стяжателями, розпусниками. Дуже широко він обґрунтовує тезу про необхідність шлюбів для духовенства (нижче, в таблиці 4, наведено біблійні цитати Литвина на цю тему); також сильно журиться він нагромадженням нерухомого майна в руках духовних (в тому числі й шляхом концентрації урядів) та їх втручанням у мирські справи.

Таким чином, реформаційна програма М.Литвина досить скромна: він явно не Лютер, загальноцерковні справи його не цікавлять, про Рим і папський уряд як джерело непорядків він не згадує. Але з другого боку, не можна забувати, що вимога шлюбів духовенства, яка нині видається нам побутовою, в 16 ст. підносила мало не до рівня постулату віри (згадаймо П.Скаргу, який залічував шлюби духовенства до однієї з чільних **сресей** православної церкви). Пропозиція духовним відмовитись від маєтків і обмежитись десятинами також є дуже революційною та, як показує досвід, нелегкою. В Московській державі експерименти по обмеженню церковного землеволодіння розпочалися за Івана 3, наприкінці 15 ст., і в цей час, в середині 16 ст., наражались на шалений опір духовного стану; допіру Катерині 2 вдалося в 1786 р. остаточно знищити це володіння, а в Речі Посполитій духовні володіли маєтками аж до самого її кінця.

Так Литвин пропонує поступити з першим станом – духовним. А що він пропонує для другого стану – рицарського ?

1. Він гостро картає схильність литовців до розкошів: пані їздять на бали 6 – 8 кіньми (§ 28); литовці прагнуть до розкішного одягу, коштовного хутра (§ 29), заморських ласощів та вин (§ 30).

2. Дуже сильно він журиться поширенням п'янства, через яке литовці не витримують далеких походів, втрачають майно та звертають на шлях розбоїв, убивають один одного в п'яних сутичках (§ 31), втрачають навичку до ремесла (§ 33). В той же час москалі суворими заходами проти п'янства зміцнили свою державу, вибились з-під зверхності татар і повідбирали багато фортець у литовців (§ 34). Взагалі він не минає жодної нагоди відмітити, що добрі звичаї пов'язані з тверезістю (§ 63 та інші).

3. З усією можливою докладністю змальовано неподобства судового устрою Литви (§ 35): зависокі й несправедливі судові штрафи, 10 % за затвердження цивільних угод, доміняльний суд над селянами (чого нема в татар і москалів; §§ 35 і 41), високі судові мита, фактична неможливість апеляції, нерозвиненість мережі судових установ й передоручення воєводського суду намісникам.

4. Литвин звертає увагу на несправедливу розкладку податків (§ 42): вони збираються тільки з бідняків, а землевласники звільнені від податків. Для направи треба встановити єдиний податок на землю.

5. Литвин вважає лихом розбещеність жінок (§ 45), засуджує порядок, за яким жінки володіють фортецями, і то на прикордонні (§ 46 – досить прозорий натяк на матір короля Сигізмунда-Августа Бону, яка володіла Кремінцем та Баром).

6. Литвин вважає небезпечним доручати справи оборони іноземцям (§ 49); особливо шкідливо довірятись москалям-перебіжчикам [23] (§ 52), які тільки й шукають, щоб зашкодити Литві (§ 53). Він засуджує надання кількох посад одній особі (§ 51), плату вельможам за виконання державних доручень (§ 51), невідповідне використання державної поштової служби (§ 52).

З цих бід і пропозицій щодо їх направи найреволюційнішою є теза 4: необхідність податкової та фінансової реформи, обкладання податками землевласників, тобто шляхти. Як відомо, з цією проблемою ані Литва, ані пізніша Річ Посполита так і не змогли порадити: шляхта воліла зруйнувати державу, але не поступитись шелягом. Ця вимога має загальнодержавний характер і спрямована проти шляхетського стану в цілому.

Друга група бід (теза 3) пов'язана з недоліками судоустрою і була полагоджена (принаймні, частково) в ході судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр. Але відзначена Литвином неможливість для шляхтича добитись правди на суді з магнатом лишилась. Оскільки судились в Литві тільки шляхтичі, то безладдя в судах зачіпало тільки їхні інтереси. Вимоги судової реформи спрямовані на захист інтересів шляхти і мають легку антимагнатську закраску.

Третя група бід (тези 5, 6, 1) вже відверто спрямована проти магнатів і родичів короля: це вони займають по кілька посад [24], їхні жінки володіють замками, вони довіряють військо іноземцям (якщо я правильно розумію – натяк на засилля італійців при дворі короля Сигізмунда_1); вони одержують плату за невиконані доручення, зловживають поштою, прагнуть до розкішного життя.

З усього цього видно, що Литвин пропонував досить серйозні реформи. Трактат написано заради висловлення й обґрунтування зреферованого вище проекту реформ. Цьому завданню підпорядковано добір фактичного матеріалу та його інтерпретацію. Тому він не є "мемуаром" в стислому значенні слова, не ставить собі на меті описати сукупність якихось конкретних подій.

Звернімось тепер до детальнішого розгляду змісту трактату та його можливих джерел.

Примітки

21. Подібний вислів можна зустріти у М.Лютера (див.далі).
22. Тут і далі я посилаюсь на зроблену мною розбивку тексту перекладу К.М.Мельник на дрібні параграфи (табл. 2).
23. Натяк на кн.Семена Можаїча, який тримав Сіверщину й передався з нею до Москви ?
24. Допіру Статут 1588 р. (розділ 1, арт. 34) проголосив, що такого суміщення посад не буде, але практично ця норма, здається, не виконувалась.

Зміст твору

Для зручності посилань розіб'ємо трактат на дрібні параграфи.

Таблиця 2. Зміст трактату Михалона Литвина [25]

№	Зміст	Обсяг	Географічні назви та історичні відомості
1 уривок			
1.	Твердження татар про своє походження	6	походять від Авраама; на них нападали Олександр, Дарій, Кір, Ксеркс
2.	Розподіл татар на орди	14	Молдавія, Танаїс або Волга; Батий спустошив Угорщину
3.	Перекопські татари	5	
4.	Перекоп	9	Меотида
5.	Греки в Тавриді	9	Перекоп, Таврика, море Понтійське, Понт Евксинський
6.	Шлях до Криму	6	Черкаси, Брацлав, Борисфен
7.	Природа Криму	16	Таврика
8.	Греки в Тавриді	13	Солхат або Крим або Феодосія, Корсунь [натяк на похід Ольгерда до Корсуня]; двері Гнезненського собору з Корсуня
9.	Походження кримських ханів	20	Корсунь, Темір-Кутлук, Ачи-Гірей, Вітовт, Троки, Таврида, Менглі-Гірей, Саїп-Гірей, Мухамет-Гірей, Саадет-Гірей, Хази-Гірей
10.	Міста Криму	5	Таврика, Манкуп, Кафа, Керч, Козлов
11.	Життя греків під татарською зверхністю	17	
12.	Міркування про мінливість долі	13	Таврика
13.	Звичаї татар під час походу	37	Таврика; похід татар до Угорщини
14.	Звичаї татар у битві	9	
15.	Перемоги литовського та польського війська над татарами	12	угорський король Людовік; битва 5.02.1527 р. на р.Ольшаниця; битви біля Клецька, Давидгородка, Стрішина, Чечерська, Лопушна, Лебедина [думаю – це ліс], Білої Церкви, на р.Сула
16.	Поразки від татар під Сокалем та Очаковом	14	Сокаль, Таврика, Очаків, Ослам-султан
17.	Звичаї татар у повсякденному житті	19	
18.	Майнові відносини у татар	28	
19.	Правосуддя у татар	23	
20.	Звичай рівності серед	14	

	татар		
21.	Становище жінок у татар	21	
22.	Татари не люблять розкошів	18	
23.	Розкішне життя царя	17	сад [Бахчи-Сарай ?]
24.	Помірковане життя татар	11	
25.	Невільники у татар	38	Чорне море, Таврика
26.	Продаж невільників	46	Таврида, Сахиб-Гірей, жінка турецького імператора [Роксолана], Кафа
27.	Промова невільника до автора	50	Таврида
2 уривок			
28.	Порівняння загартованого війська татар та москалів з розбещеним литовським	25	
29.	Ощадливість татар та москалів в одязі та розкіш литовців	20	
3 уривок			
30.	Здержливість москалів та нестримність литовців у вживанні заморської їжі	12	
31.	Тверезість москалів з татарами й п'янство литовців	47	давні литовці звалися "хоробра Литва"
32.	Серед сарацинів нема бідних; кришать їжу	6	
33.	Користь москалів від тверезості	6	
34.	Історія Московської держави; вона піднеслась завдяки тверезості	42	московіти в татарському рабстві; вел.кн. Іван_3; Рязань, Твер, Суздаль, Волок, Новгород, Псков, Сіверщина; Фідій; король Казимир_4; вел.кн.Василь; 31.07.1514 р. москалі здобули Смоленськ; Михайло Глинський; Москва, слобода Налевки; Себеж, Веліж, Заволоччя; Вітовт
4 уривок			
35.	Правосуддя в Литві	162	король Сигізмунд; Петроковський статут 1511 р. для Польщі; Жмудь, Ливонія, Мазовія

36.	Москалі запозичують звичаї в литовців і татар	4	Вітовт
5 уривок			
37.	Ми даремно вчимося помосковськи	8	
38.	Подібність литовської мови та звичаїв до латинських	14	Ескулап, Рим, Епідавр, давні звичаї римлян та литовців
39.	Історія Литви від флоту Цезаря до Ягайла	43	Цезар, Люцій Флор, Галія, Германія, Рейн, Британія, Плотелі; баскаки на руських землях; Жмудське або Балтійське море, Понт Евксинський, Борисфен, Валахія, Волинь, Поділля, Таврида, Таванська переправа, Дніпро; Вязьма, Дорогобуж, Біла, Торопець, Луки, Псков, Новгород, Можайськ; король Міндовг; в 1380 р. Ягайло-Владислав став королем
40.	Шкідливість іудеїв	9	Волинь, Поділля
6 уривок			
41.	Справедливе поводження з рабами у татар і несправедливе – у литовців	15	
42.	Несправедливий розподіл податків у Литві	14	
7 уривок			
43.	Добрий звичай багатоженства у татар	21	
44.	Лихий звичай наділяти жінок маєтками у литовців	17	
45.	У татар та москалів володарі – чоловіки, а в литовців – жінки (лихі жони)	26	р.Вака
46.	Не личить жінкам володіти замками	12	герої на ім'я Сакон та Сунгайлон
8 уривок			
47.	Воєнна звитяга давніх литовців	23	Гедимін, Вітовт; [натяк на походи Ольгерда під Москву]; Поділля
48.	Засоби піднести звитягу (тверезість)	9	угорський король Людовік; король Казимир_4; Хойниця з подробицями битви
49.	Не можна доручати	20	

	оборону чужоземцям		
50.	Недоліки литовського війська	12	
9 уривок			
51.	В Москві роздають уряди розсудливо, а в Литві – неправильно	37	
52.	В Москві державною поштою користуються розважливо, а в Литві – неправильно	16	Вільно
53.	В Литві приймають московських утікачів, а вони зраджують	17	Сіверщина, Можайськ, Вязьма; обставини їх захоплення москалями [1494 р.]
54.	Шкоди від московських шпигунів	25	пожежа Вільно в 1529 р.; перемога над москалями під Оршею 8.09.1514 р.
55.	Природа України	39	Київ, Полісся, р.Прип'ять, Мозир, р.Тур
56.	Річки України та Білорусії	13	Київ; річки [список їх розглядається нижче]; Сіверщина, Волинь; таврійські лимани Качибееві
57.	Опис Дніпра	41	Борисфен, Черкаси, Кременчук, Упськ, Гербедіїв Ріг, Мишурин, Кичкас, Тавань, Бургун, Тягиня, Очаків; Вязьма, Дорогобуж, Смоленськ, Дубровно, Орша, Могилів, Рогачів, Бихів, Річиця, Любеч, Чорнобиль, Київ, Канів, Черкаси, Дашів або Очаків; устя Дністра зветься Відове озеро; Овідій, Понт, Іліон або Троя; Торговиця
58.	Торгівля Києва	37	Чорне море, Кафа, Таврика, Таванський перевіз, Дніпро, Київ; Азія, Персія, Індія, Аравія, Сирія; Псков, Новгород, Швеція, Данія; Вітовтова баня на Тавані; Борисфен, Путивль
59.	Звичаї киян	19	Вільно, Борисфен, Київ
60.	Церкви Києва	21	Київ, монастир діви Марії
61.	Невигоди київського життя	10	Борисфен
10 уривок			
62.	Мусульманська релігія	31	патріарх Ізмаїл, Мека, відступник Сергій, [Магомет не названий на ім'я]
63.	Добрі звичаї мусульман	33	
64.	Ставлення татар до наших духовних	16	
65.	Необхідність шлюбів	26	

	духовенства		
66.	Духовним не личить володіти маєтками	20	

Примітки

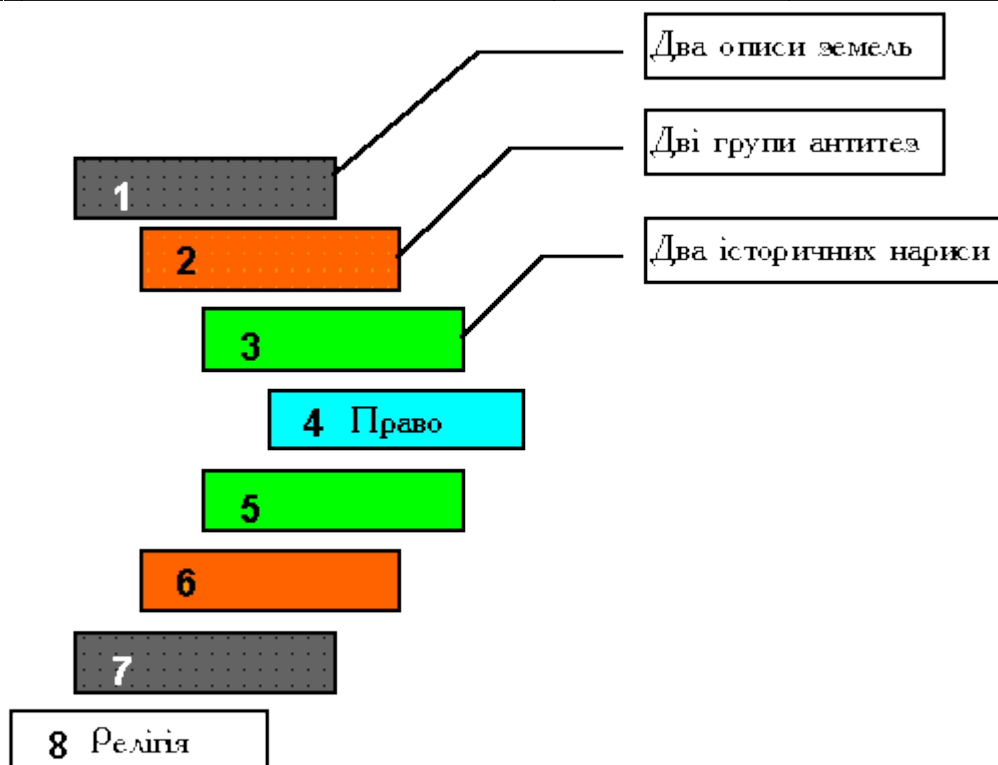
25. Обсяги параграфів дано в умовних одиницях – рядках в публікації перекладу К.М.Мельник.

Структура твору

Оригінальна структура твору нам невідома. Як постали наявні десять уривків, уривками **чого** вони є, чому їх саме десять – щодо цього ніяких припущень дослідники не висловлювали. Разом з тим видно, що уривки скомпоновані формально, є випадки, що одна тема розрізана між сусідніми уривками. Тому я пропоную розглянути нову структуру твору, оперту тільки на послідовності параграфів подібного змісту й незалежну від "уривків":

Таблиця 3. Структура трактату М.Литвина

№ розділу	Зміст	параграфи (таблиця 2)	Уривки
1	Опис татар	1 – 27	перший цілком
2	Перша група антитез лихих звичаїв литовців та добрих звичаїв сусідів	28 – 33	другий цілком, більша частина третього
3	Історія Московської держави	34	кінець третього
4	Правосуддя в Литві	35	Переважна частина четвертого
	Два випадкових фрагменти	36 – 37	кінець четвертого, початок п'ятого
5	Мова та історія Литви	38 – 39	середина п'ятого
	Випадковий фрагмент	40	кінець п'ятого
6	Друга група антитез лихих звичаїв литовців та добрих звичаїв сусідів	41 – 54	шостий – восьмий, початок дев'ятого
7	Опис України	55 – 61	більша частина дев'ятого
8	Проблеми релігії	62 – 66	десятий

Малюнок 1. Структура трактату М.Литвина

Таким чином, тільки перший і останній з "уривків" утворюють логічні розділи; всі інші логічні розділи є або меншими, або більшими за "уривки". Але мені здається, що у виділених в такий спосіб логічних розділах є певна система, яку я спробував змалювати (малюнок 1). Виявлена в ньому симетрія структури дозволяє припустити, що першому розділу передувал якийсь вступ, який окрім заголовку та адресації твору (ці елементи втрачені !) міг містити міркування на релігійну тему (тоді стекова структура твору набула б завершення: автор вдруге повертався до тем у порядку, зворотньому до першого звернення).

Біблійні цитати

Біблійні цитати для зручності винесемо в окрему таблицю.

Таблиця 4. Біблійні цитати у М.Литвина [26]

§	Цитата	Посилання	Зауваження
2	обіцянка Господа Ізмаїлу, що від нього народиться 12 вождів	Буття, 17 [, 20 – К.М.]	На підставі цієї цитати Литвин пише про наявність у татар 12 повелителів.
17	"Господь узяв мене від отари"	[Амос, 7, 15 – К.М.]	
17	згідно поради Соломона, татари живляться самим молоком без хліба та плодів	[джерело не встановлене – М.Ж.]	
18	"В усьому і в усіх обставинах я звик і насичуватися, і голодувати, жити в достатку і терпіти злидні"	[До Филип'ян, 4, 12 – К.М.]	Наводиться як пояснення поміркованості татар; так само і наступна
18	"Хто був зібрав багато, не мав над міру, а хто мало – не мав нестачі"	[2 до коринтян, 8, 15 – К.М.] [Вихід, 16, 18 – М.Ж.]	Павло в посланні до коринтян тільки цитує оповідання про манну небесну (кн.Вихід)
21	перелюб вважається у татар карним злочином і підлягає карі смертю	[Второзаконня, 22, 22 – М.Ж.]	
24	"Не пийте вина ні самі, ні діти ваші повіки. Та й домів не будуйте і нічого не сійте, і виноградників не насаджуйте і не майте їх, а живіте у шатрах поки віку вашого, щоб могли довго прожити на землі, де ви лише приходні"	[Єремія, 35, 6 – 7 – К.М.]	Ця конституція кочового трибу життя дана родині Рехавіїв їхнім предком; вони її дотримали і тим догодили Богу. Литвин вважає, що татари слідуєть цьому закону.
26	Всі татари з жадібністю набувають полонянок, з якими потім одружуються, прецінь без насильства й спонуки, але згідно правилу, яке предписане згори Господом	Второзаконня, 21 [, 10 – 13 – К.М.]	У вказаних 4 стихах викладено алгоритм, як треба оженись з дівчиною-полонянкою. Литвин вважає, що татари слідуєть цій настанові.
35	Кара за вбивство	[Вихід, 21, 23 –	Литвин пропонує будувати карне

	призначається не за божественним законом, який наказує брати кров за кров, а замінюється грошовим штрафом	25 – М.Ж.]	законодавство на формулі "око за око, зуб за зуб"
41	Татари справедливо чинять з рабами і не тримають їх у рабстві понад 7 років, згідно наказу Біблії	Вихід, 21 [, 2 – К.М.]	"Коли купиш раба-єврея, 6 років служитиме тобі, а 7-го року вийде на волю без відшкодування". Стисло кажучи, на рабів-іноплеменників ця норма не поширюється; але то байдуже – Литвин вважає, що татари слідуєть цій нормі.
43	Жінка може зачати більше одного дитяти одразу, як видно з прикладу Фамарі й Ревеки	Фамар: [Буття, 38, 27 – 30 – М.Ж.] Ревека: [Буття, 25, 22 – 26 – М.Ж.]	Ці приклади народження двійнят Литвин наводить для пояснення плідності татар
45	Звичай купівлі наречених, що існує в татар, був колись і в ізраїльтян	Буття, 29 [, 20 – К.М.] 1 книга царств, 18 [, 27 – К.М.; вона ж – 1 Самуїла, 18, 27]	Бут. 29, 20 – прямо про купівлю не йдеться, Яків відпрацював за Рахіль 7 років. 1 Сам. 18, 27 взагалі до діла не стосується: за великі воєнні подвиги Давида Саул дав йому свою дочку за жінку. Тим не менше Литвин вважає, що тут є спадкоємність татар від давніх євреїв.
45	"І дізнався я, що жінка гіркіша від смерті"	Еклезіяст, 7, 27 [в моєму виданні – 7, 26 – М.Ж.]	
51	"А як скінчилось два роки, Фелікс дістав на заступника Порція Феста"	Діяння, 27, 24	Ця цитата зовсім недоречно наводиться для обґрунтування твердження, що в римлян винагороджували не грошима, а посадами; більше до діла ця цитата була би в § 50, де йдеться про московський звичай змінити воєвод через 1 – 2 роки.
53	"Ніколи не звиряйся своєму ворогу [...] Зблизу до себе його не ставляй, щоб зваливши тебе, не став він на твоє місце"	Сирах, 12, 10 – 12	Цю цитату Литвин наводить, щоб довести: не слід довіряти москалям-перебіжчикам.
65	Що ж стосується свяще–	Наведених нижче	

	ників, то вони в давнину малі жінок, як це знати з багатьох місць священного писання.	цитат у Литвина нема, тільки посилання:	
	["Сестра його – дівиця, що ще не мала чоловіка; задля неї можна осквернитись"]	Левіт, 21, 3;	Мені здається, що це помилка. Треба Левіт, 21, 13, де священику предписано: "Дівицю візьми собі за жінку".
	["Народ Ізраїля, священники і левіти ... побрали чужинецьких дочок за себе"]	Езра, 9 [2 – М.Ж.]	Тут ідеться про шлюби взагалі, не спеціально про священників
	["Жерців же Бела було 70, крім жінок та дітей"; "Уночі прийшли, як звичайно, жерці з жінками та дітьми"]	Даниїл, 14 [9, 15 – М.Ж.]	Пригода Даниїла з жерцями Бела має тільки той стосунок до теми, що при жерцях згадано й жінок.
	["Ніхто з священників ... ні вдови, ні розведеної не братимуть за себе, а лише дівицю з потомства дому Ізраїлева або вдовицю, що овдовіла по священникові"]	Єзекиїл, 44 [21 – 22 – М.Ж.]	Ця цитата цілком доречна
		Барух, 6	У наших виданнях книга Баруха має тільки 5 глав, але в ній нічого про шлюби нема.
	["Був один священик на ім'я Захарія та його жінка на ім'я Єлизавета"]	Лука, 1, 10 та 18 [Лука, 1, 5 – М.Ж.]	Отже, Захарія був одружений.
	["Пресвітер має бути "бездоганний, чоловік однієї жінки"]	До Тита, 1 [6 – М.Ж.]	Ця цитата цілком доречна
65	"святе осквернили"	Софонія [3, 4 – М.Ж.]	Утримування наложниць засуджується сильною цитатою: "Священики [Єрусалиму] святе осквернили"

З даних таблиці видно, що Литвин щонайменше 25 разів посилається на різні книги Біблії. Оце й є його основне джерело. 21 раз він цитує Ветхий заповіт, 4 рази – Новий. Отже, Ветхому заповіту віддана очевидна перевага. З цитат видно, що Литвин цілком вільно орієнтується в старозавітних книгах, для нього нема проблеми вибрати звідти приклад на будь-який випадок; він цитує досить малознані книги малих пророків, його знайомство з Біблією далеко не зводиться до "курсу молодого бійця".

На мій погляд, варто звернути увагу на цитовану Литвином шосту главу книги пророка Баруха. В тих біблійних кодексах, які нині вважаються канонічними, ця книга складається тільки з п'яти глав. Можливо, знавці біблійних текстів зможуть визначити якийсь біблійний кодекс особливого складу, яким користувався Литвин.

Якщо відкинути зазначені вище недоречні та помилкові цитати, решту цитат можна поділити на дві групи:

- перша група просто ілюструє прикладом з Біблії якусь житейську ситуацію (найяскравіший приклад – з Фамар'ю та Ревекою);
- в другій групі цитати наводяться як нормативний матеріал, як формули діючих законів (раби у татар) або проектів законів (заміна штрафу принципом Мойсея).

Примітки

26. Посилання наводяться за текстом "Мемуарів"; в квадратних дужках проставлені елементи, додані коментаторами: К.М. – К.М.Мельник; М.Ж. – М.І.Жарких.

Образ татар

Розглянемо трохи детальніше образ татар у призмі старозавітної начитаності Литвина.

Татари твердять, що їх народ походить від Авраама (§ 1). Це неправильно ні з точки зору фактичного походження, ні з точки зору власне-татарських етногенічних міфів. Але це твердження відповідає загальній настанові середньовічних християнських письменників: араби походять від Ізмаїла – Авраама, тому вони – ізмаїльтяни; араби є мусульманами; тому мусульмани – теж ізмаїльтяни; татари хоч і не споріднені з арабами, але теж мусульмани, і тому вони теж ізмаїльтяни чи безбожні агаряни (нащадки Агарі). Тому я вважаю, що в даному місці Литвин подає загальноприйнятю в його колі концепцію походження татар, а не джерельну звістку про татарський етнічний міф. Цей міф про походження татар від Авраама є наріжним каменем усієї теорії татарських звичаїв Литвина.

Литвин перелічує 10 татарських орд і додає: "кажуть, що є ще кілька" (§ 2). Фактичні його відомості не відповідають теоретичній, виведеній з Біблії кількості орд – їх має бути 12, тому він додає, що є додаткові орди, назв яких він не знає. Тут істотно те, що татари уявляються йому **єдиними** нащадками Ізмаїла (для інших народів вільних вождів не лишається).

Далі Литвин вказує такі норми Ветхого заповіту, які виконуються татарами: вони живляться молоком; серед них нема ані надто заможних, ані дуже бідних; вони карають смертю за перелюбство; вони охоче одружуються з полонянками без насильства; вони купують наречених, як давні євреї. Всі ці "звичаї" – безумовно літературного походження і не можуть розглядатись як джерельні звістки.

Особливо важливою є конституція кочового ладу, запозичена з Єремії (таблиця 4, § 24). Виходячи з свого базового принципу, що татари живуть за приписами Ветхого заповіту, Литвин вважає, що процитований ним порядок є дійсним в повному обсязі, й переповідає цитату своїми словами:

"Татари не володіють нерухомим майном, яке надається до розграбування, вони все своє майно увозять з собою при кожному пересуванні; провадячи життя кочове, наїзницьке, вони набувають тільки рухоме майно: стада та рабів, які слідують за ними" (с. 18).

Це також не спостереження над життям, а літературний відбиток. Друга частина кочової конституції переповідається в зв'язку з порядком заступлення посад:

"Життя татар, яким вони пишаються, є первісним, скотарським, **подібним до життя патріархів в добу золотого віку**, коли серед пастирів стад обирались вожді народів, царі й пророки, як сказав один з них: 'Господь узяв мене від отари'. Так живуть татари донині, прямуючи за своїми стадами й переходячи з ними з одного поля на друге" (с. 14; виділення моє – М.Ж.).

І це все – також не спостереження, а пряма заява про причини добрих звичаїв татар і про джерела оповіді про ті звичаї.

Таким чином, Литвин дивиться на татар як на живих носіїв старозавітних традицій, які йдуть від патріарха Авраама. Можна сказати навіть так: татари для нашого автора є живим втіленням традицій ветхозавітних патріархів. На прикладі їхнього життя Литвин переконався й намагається переконати читачів, що на підставі Ветхого заповіту можна збудувати життєздатне суспільство. Навіть

парадоксальне для християнина схвалення багатоженства (§ 43) у нього оперте на Ветхому заповіті.

Тому кожне спостереження про життя татар, яке претендує на конкретність, спочатку мусить перевірятись – чи нема чогось подібного в Біблії. Наприклад, дослідники дуже часто посилаються на звичай, який буцімто існував у татар – відпускати невільника на сьомий рік неволі, і для документування цього звичаю посилаються на Литвина (як вище, § 41). Насправді це просто цитата з Біблії, яка не має до татар **жодного** стосунку. Найцікавіше, що джерело в даному випадку вказане безпосередньо в тексті Литвина – але то нічого не допомагає. Був у татар такий звичай, і край.

Так само двічі згаданий звичай кришити їжу, щоб усім присутнім при трапезі дісталась рівна доля (§§ 20, 32) – можливо, має джерелом також якийсь старозавітний припис, якого я наразі не знайшов.

Особливо часто й охоче дослідники цитують оповідання Литвина про жорстоке поводження татар з полоненими (§§ 25 – 26), вважаючи його цілком достовірним, мало не репортажем з місця події [27]. Але при цьому зовсім не звертають увагу, що ці параграфи є тільки урочистою трагічною увертюрою до наступного параграфа (§ 27) – довгої і патетичної промови невільника до автора (ясно, вигаданої автором), у якій невільник запевняє литовців, що й їм усім таке лихо буде, коли вони не покинуть своїх поганих звичаїв. Отже, мета всіх попередніх жахів – надати більшої ваги цьому заклику. Залякувати слухачів муками дуже люблять релігійні проповідники, але у них місцем, де відбуваються ці муки, виступає Пекло (тобто фантастична країна антиутопії), а у Литвина антиутопія територіально розміщена в тому-таки Криму. Ніхто з істориків ще не розглядав і не використовував описи пекла у проповідників як історичне джерело про пекло, а Литвина розглядають і використовують.

До теми татар і полонених Литвин повертається ще у § 41, у якому він протиставляє справедливе поводження з рабами у татар і несправедливе – у Литві, тобто тут це поводження виступає уже не негативним, а позитивним прикладом. Якому ж місцю з Литвина давати більше віри? На мій погляд, ані те, ані друге місце не мають джерельної вартості і є результатами особистої творчості Литвина-публіциста. Татари поводяться у нього з полоненими то дуже добре, то дуже погано – в залежності від того, яку саме тезу він хоче довести в даному місці (зрештою, він не перший і не останній серед публіцистів, які ганджували на таку довільність аргументації).

Не може бути сумніву, що автор трактату був у Криму і скористався деякими із своїх вражень під час написання твору; але ця поїздка не була причиною написання твору, і автор зовсім не ставив собі мети дати опис Криму й татар, а тим більше оперти цей опис на власних спостереженнях.

Примітки

27. Наприклад: *"В своїх записках Михалон Литвин силується татар ідеалізувати [...] Можна через те, анітрохи не вагаючись, сказати, що страшні його звістки про татарських бранців [...] значно слабші, ніж усе було в живій дійсності"* (Кримський А.Ю. Історія Туреччини. – К.: 1996 р., с. 184).

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

Отже, ми встановили, що для Литвина Ветхий заповіт є джерелом юридичних норм. Але в сучасній йому Литві діяв славний Литовський статут (Перший, редакції 1529 р.). Звичайно, не обійшлося без використання його норм. В тексті є два явних посилання (§§ 35, 44) і багато неявних. Можна сказати, що весь § 35, присвячений проблемам правосуддя, пронизано статутом. Я не є знавцем судочинства за статутом, тому звертаю увагу тільки на деякі моменти:

- звичай подвійного штрафу за образу жінки [\[28\]](#) (§ 35, с. 29);
- за убивство призначається грошова кара, від чого трапляються отцевбивства (тут М.Литвин покривив душею: за вбивство батьків Статут передбачає безумовну смертну кару (розділ 7, арт. 14) – тобто все, що залежало від законодавця, було зроблено);
- спійманого злочинця спроваджують для покарання до його пана (розділ 9, арт. 4);
- за неправильну апеляцію встановлено тяжкий штраф (посилання М.Литвина: розділ 6, арт. 1 – § 35, с. 31);
- на користь дочок встановлено фіксовану долю спадщини (посилання М.Литвина: розділ 4, арт. 7 – § 44, с. 40);
- раніше шлюби влаштовували за дозволом великого князя (§ 46, с. 42).

Сюжет, який прямо не стосується статуту, але близький до законодавчих тем: хитрий великий князь московський призначає нагороди для своїх перебіжчиків, які б воліли до нього повернутись, і тим шкодить Литві (§ 54, с. 47) – знаходить паралель у законодавстві [\[29\]](#).

Примітки

28. *Валиконите И., Яксебогайте Й.* Выкуп за женщину по Литовскому статуту. – "1588 Metėu trejiasis Lietuvos Statutas", Vilnius, 1989, s. 85 – 95.

29. *Хорошкевич А.Л.* "Зрада" Статута Великого княжества Литовского 1588 г., "измена" соборного уложения 1649 г. и демографическая политика восточноевропейских государств к.16 – н.17 вв. – "1588 Metėu trejiasis Lietuvos Statutas", Vilnius, 1989, s. 50 – 62.

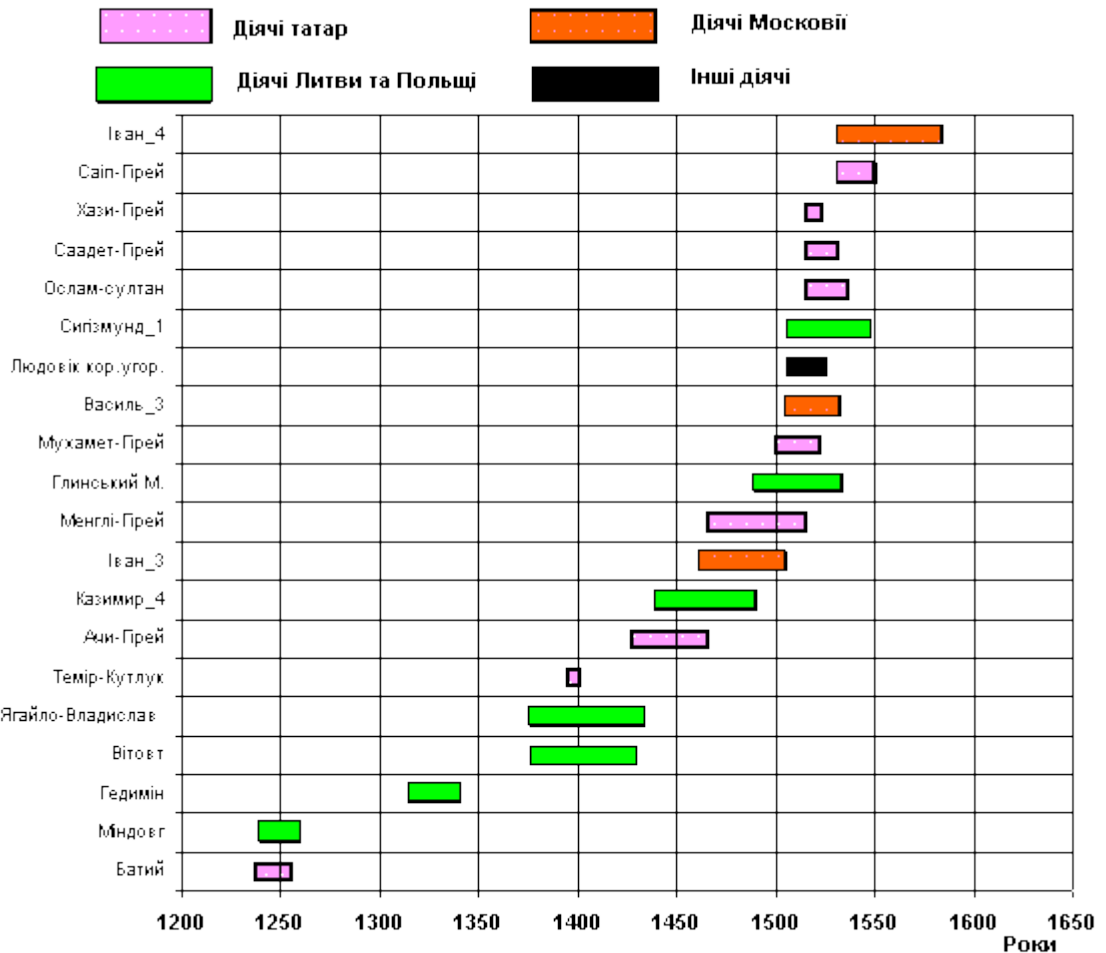
М.Меховський та Я.Длугош

В трактаті є три історичні екскурси: про походження династії кримських ханів, про Московське князівство та про Литву (два останні виділені в структурі – малюнок 1). В них разом згадано 20 осіб, історична ретроспектива починається з середини 13 ст. (малюнок 2). Одинадцять із цих імен припадають на 1 половину 16 ст. і можуть розглядатись як сучасники автора. Рубежем, на якому для Литвина закінчувалась сучасність і розпочиналась історія, можна визнати період 1505 – 1515 рр.: король Олександр, Менглі-Гірей та Іван_3 – це історія, король Сигізмунд, Мухамед-Гірей, Василь_3 – сучасність.

Питання про джерела історичних відомостей Литвина не розкриті дослідниками, якщо не рахувати цілком незрозумілого твердження Охманського, що Литвин використав московський літопис [30]. Це твердження ґрунтується на згадці про хрещення руського князя в Корсуні (§ 8) та оповіданні про скинення татарської зверхності за Івана_3 (§ 34).

Джерело останньої згадки – не московський літопис, а Длугош:

Текст Длугоша [31]	Текст М.Литвина (с. 27)	Текст Герберштейна (с. 68) [32]
"Князь піший зустрічає послів татарського хана (навіть нешляхетних), які приїздять до його резиденції по данину або з іншої потреби; подає їм посуд з кобилячим молоком, й краплини його, що падають на гриву коня, злизує губами. Татарину, який читає ханський лист в руському перекладі, від підстилає під ноги найкращу шубу, підбиту соболями, а сам з усіма молодшими князями, боярами та ближніми своїми мусить на колінах слухати читання"	"Раніше москалі знаходились в такому рабстві у заволзьких татар, що, окрім інших ознак покірності, їхній князь мав виходити за місто назустріч кожному післанцеві хана та збирачу податків, які щорічно приїздили до Москви, й пішо проводити його до палацу, тримаючи в руках повід його коня. Посол сідав на князівський стіл, а князь, прихиливши коліна, вислуховував посольство"	"Хоч який він [Іван_3] був могутній, а все ж таки мусив повинуватись татарам. Коли прибували татарські послы, він виходив до них за місто назустріч і стоячи вислуховував їх, коли вони сиділи"

Малюнок 2. Діаграма співіснування історичних діячів, згаданих М.Литвином

З цього порівняння видно, що текст Литвина є чимось середнім між текстом Длугоша та Герберштейна: у Литвина з Длугошем спільне – преклоніння колін, зустріч пішо; з Герберштейном у Литвина спільне – вихід за місто. Думаю, що джерелом тут була "Хроніка Польщі" Меховського (через яку твір Длугоша вперше побачив світ [33]). Звістку про хрещення руського князя в Корсуні Литвин міг запозичити з тієї ж "Хроніки Польщі" [34].

Виклад історії Московської держави дуже сумаричний і неточний: наприклад, до завоювань Івана_3 віднесені Рязань та Псков, які насправді були приєднані до Москви за Василя_3. Принаймні, навіть на підставі "Трактату про дві Сарматії" Меховського можна викласти цю історію точніше. Литвин категорично твердить, що Новгород, Псков та Сіверщина – литовські провінції (§§ 34, 39); щодо Новгорода та Пскова – це рішучо не так, але знаходить деяку паралель у Меховського, який пише, що Псков та Новгород були завойовані Вітовтом [35]. Взагалі основна мета уривку про Івана_3 – показати його ідеальним государем, який досяг великих успіхів, поширюючи **тверезість** [36]. Це не так історична оповідь, як дидактичний приклад.

Характер московських звісток у Литвина цілком відмінний від докладних і датованих від створення світу виписок Герберштейна (який безсумнівно використав московські літописи). Тому гадку про використання московського літопису у Литвина слід відкинути. Натомість ряд моментів Литвин безсумнівно запозичив з хроніки Меховського. На жаль, ця хроніка не перекладена на сучасні мови, і тому я не міг виконати суцільної звірки текстів цих творів.

Для викладу історії Литви (§ 39) К.М.Мельник вказала джерела – хроніку Биховця та Длугоша (я здогадуюсь – знову при посередництві хроніки Меховського). Длугошу належать:

- зближення деяких латинських та литовських слів;
- порівняння культу Ескулапа та шанування змії литовцями;
- розвиток назв "італи" → "літали" → "литовці";
- походження литовців від десанту римського флоту.

Примітки

30. *Охманський Е.*, с. 102.
31. *Иловайский Д.И.* История России. – М.: 1896 г., т. 2, примечания, с. 62.
32. Тут і далі цитати з С.Герберштейна даються за виданням: *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М.: 1988 г. (скорочено СГ з вказанням сторінки).
33. *Лимонов Ю.А.* Культурные связи России с европейскими странами в 15 – 17 вв. – Лг.: Наука, 1978 г., с. 110.
34. *Лимонов Ю.А.*, с. 112.
35. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1936 г., с. 103.
36. Заходи Івана 3-го щодо заборони п'янства описані Меховським в "Хроніці" (*Меховский М.* Трактат..., с. 27).

Античність у творі Литвина

Античні географічні назви у Литвина зведені в наступну таблицю.

Таблиця 5. Античні та сучасні назви у М.Литвина

Антична назва	Число § вживань	Назва 16 ст.	Число § вживань
Борисфен	6	Дніпро	2
Меотида	1	[нема]	0
Таврида, Таврика	11	Перекоп	1
Понт, Понт Евксинський, Понтійське море	4	Чорне море	2
Танаїс	1	Волга	1
Феодосія	1	Крим	1

Як видно з цієї таблиці, Литвин залюбки вживає античні географічні назви, якщо вони йому відомі. З шести таких назв дві ототоженні ним помилково (Танаїс – не Волга; Феодосія – не Крим). Борисфен рішучо переважає над Дніпром, Понт Евксинський – над Чорним морем, Таврика або Таврида – над Перекопом. Варіанти назви Таврика й Таврида вживаються поперемінно, якоїсь закономірності в їх використанні я не помітив. Що саме було для нього джерелом античних назв – я не можу здогадатись; можливо, та сама "Хроніка Польщі" Меховського. Можливо, що ця справа буде розв'язана, якщо знайдеться джерело парадоксального і помилкового ототожнення Танаїсу з Волгою.

Окрім того, знайомство Литвина з античністю виступає в таких моментах.

1. Оповідючи про Івана_3, Литвин відмічає:

"Столицю свою він прикрасив фортецею, збудованою з цегли, а свій палац кам'яними фігурами, подібними до Фідієвих" (§ 34, с. 27).

Думаю, що тут мались на увазі скульптури св.Георгія та св.Дмитра Солунського роботи Василя Єрмоліна 1462 – 1464 рр. – дуже рідкісний для Московії зразок круглої скульптури [37]. Порівняння з Фідієм сумнівне з фактичної точки зору, але добре вказує нам напрямок культурної орієнтації автора. Він знайомий з античним мистецтвом (звичайно, через посередництво якихось латинських праць).

2. Оповідючи про південь України, він пише:

"Устя Дністра називається також Відовим (озером) від імені поета Овідія, який був засланий, як гадають, на цей берег Понту. Дехто вважає також, що Іліон або Троя знаходилась на київській землі [... у місці, яке зветься] Торговиця" (§ 57, с. 51).

Хто був цей "дехто", погляди якого поділяє Литвин – я не можу здогадатись (принаймні це не "Трактат про дві Сарматії" і не твір С.Герберштейна). Про цю могилу Овідія є оповідання в Лаврентія Мюллера (він буцімто її бачив), але його твір видано допіру 1585 р. [38]

Разом з тим слід відзначити, що "Трактат про дві Сарматії" Меховського не був настільною книгою Литвина: як суттєві елементи концепції, так і ряд дрібних деталей цих творів істотно різняться.

Таблиця 6. Розбіжності "Трактату про дві Сарматії" та твору Литвина [39]

№	Твердження	Литвин	Трактат про дві Сарматії
1	Походження татар	Від патріарха Авраама (6)	Від Чингис-хана (64)
2	Число володарів татар	12 (6)	4 (63)
3	Назва Танаїс	Танаїс – це Волга (6)	Танаїс – це Дін, Волга – окрема ріка (61)
4	Назва Феодосія	Феодосія – це Солхат (8)	Феодосія – це Кафа (90)
5	Походження Темір-Кутлука	невідоме: "Ніякійсь Темір-Кутлук" (9)	Темір-Кутлук – син Батія (64)
6	Засновник кримської династії	Ачи-Гірей (9)	Улан (89)
7	Оселення татар в Криму	Татар запросили греки для військової служби на феодалному праві, щоб відбивати напади литовців (9)	Татари під проводом Улана завоювали Крим (89)

Число цих порівнянь можна продовжувати, але видно й так, що як в концепції, так і в деталях виклад Литвина не залежить від "Сарматії". Слід зауважити, що зміни, внесені Литвином, не збільшують, а зменшують обсяг фактичних відомостей "Сарматії", тобто у Меховського ряд моментів викладено точніше і ближче до істини, ніж у Литвина. Це ми бачили як на прикладі історії Московії, так і на прикладі татар.

Примітки

37. Про ці скульптури написано в "Истории русского искусства" (М.: 1957 р., т. 1, с. 122). Вони призначались для Фролівської (Спаської) башти Кремля, не для князівського палацу в стислому значенні слова.

38. *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины. – Дп.: 1981 г., т. 1, с. 13 – 14.

39. Після цитат вказані сторінки використаних видань: "Мемуары" – для Литвина, видання 1936 р. для "Трактату".

Інші європейські джерела

До наведених вище свідчень знайомства Литвина з західноєвропейською латиномовною літературою слід додати ще кілька спостережень, які, можливо, вдасться розвинути.

1. Славний Мартин **Лютер** в передмові до латинського перекладу Корану (Базель: 1543 р.) пише:

"Священнослужителі в турків та й узагалі їхні духовні особи ведуть життя таке статочне, суворе й славне, що їх швидше можна вважати за янголів, а не за людей, і всі наші папські священники та черці являються супроти них якоюсь сміховиною" [40]

Литвин пише дуже близько до цього (ми вже цитували вище відповідні частини §§ 64 – 65). Можна припустити, що розгляд цього видання Корану відкрив нам джерело досить просторого оповідання Литвина про мусульманську релігію, яке зараз невідоме.

2. Бартоломей **Джюрджевич**, автор книги про турецькі звичаї, яка вперше була опублікована латинською мовою (Париж: 1545 р.), писав, що у турків усі паші, тобто визначніші чиновники, набираються з синів християн. А.Кримський зауважив подібність цього твердження до вислову Литвина [41]:

"Усі міністри цих тиранів, їхні євнухи, секретарі та знавці, а також воїни, надто яничари, які з дитинства навчаються військовому мистецтву та військовій дисципліні, із числа яких потім призначаються вожді та начальники, походять з нашої християнської крові" (§ 26, с. 20 – 21).

Про характер твору Кримський пише так:

"Він не жаліє чорних красок, щоб обмалювати турецьку лютість проти християн і їхню безсердечність супроти невільників, а разом з тим він аж надпоривається, коли оповідає про добрі, побожні нориви турецького народу" [42].

Такий розподіл тенденційності досить близький до твору Литвина. Отже, можна припустити знайомство Литвина з друкованими латиномовними творами туркофільського спрямування. Якщо з туркофілом Пересвітовим у Литвина є тільки ідейна близькість без текстуальних запозичень, то з європейськими туркофілами у нього можна сподіватись знайти і текстуальні збіжності. Відмінність Литвина від цього туркофільства, широко обмальованого А.Кримським, полягає в тому, що у Литвина, по-перше, об'єктом ідеалізації є не турки, а татари; по-друге, джерелом їх ідеальних порядків є не так мусульманська віра, як закони Ветхого заповіту.

Звичайно, ці спостереження є тільки намітками подальших досліджень (як не дивно, ніхто з попередніх дослідників не зв'язував трактат Литвина з іншими творами туркофільського спрямування); цікаво було б також прослідкувати зв'язок ідей Литвина з творами реформаційного змісту (цього також ще ніхто не робив).

Примітки

40. *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини. – К.: 1996 р., с. 221.

41. *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини. – К.: 1996 р., с. 243, 197.

42. Там само, с. 219 – 220.

Хроніка Биховця

К.М.Мельник, вказуючи на цю хроніку як на джерело трактату Литвина, мала на увазі згадку про татарських баскаків, які управляли руськими замками. Такого твердження в хроніці нема, є тільки оповідання про баскаків, які збирали данину на Поділлі – поруч із категоричним твердженням, що ніяких замків там не було. Суцільне зіставлення тексту хроніки з трактатом показало, що ніяких спільних точок у них нема. Наприклад, цілком різними є відомості про Батия, Міндовга; в іншій редакції викладено легенду про походження литовців від римлян; не використано в трактаті докладні оповідання про Тимур-Кутлука, про спробу Вітовта завоювати Новгород і Псков, про битву з татарами в 1506 р. біля Клецька – про всі ці події в трактаті є лише побіжні згадки.

Оскільки вони цікавили Литвина, він безперечно подав би ширші відомості з хроніки Биховця, якби був з нею знайомий. З усього, що ми знаємо про Литвина, він постає людиною латино-католицької культури, яка мало обізнана з православно-руською культурою (а саме в її середовищі створена хроніка Биховця). Литвин дуже погано уявляє собі хронологію: наприклад, у нього римський флот, прибувши до Литви, застає там татарських баскаків. Автор хроніки Биховця мав правильніше уявлення: він вважав, що ці події розділені значним проміжком часу. Отже, трактат свідчить, що до появи хронік Биховця і Стрийковського у хронології литовської історії була повна темрява.

Тому я вважаю, що хроніка Биховця не була джерелом твору Литвина.

Литвин і Герберштейн

Питання про зв'язок трактату Литвина та "Записок про московські справи" Герберштейна злегка заторкнуте тільки в коментарях К.М.Мельник до перекладу Литвина, де відзначено пару збіжностей тексту. Передмова першого видання Герберштейна датована 1.03.1549 р., друкування праці коментатори пов'язують зі смертю Сигізмунда_1 [43], тобто обидві праці з'явилися як відгуки на одну подію. Тому апріорі можна припустити, що вони незалежні один від одного, точніше, в рукописі М.Литвина не використано друковану працю Герберштейна.

Для з'ясування співвідношення між творами я провів суцільну звірку текстів, результати якої – дещо нудні – я пропоную нижче увазі пильного читача; всім іншим пропоную одразу перейти до висновків порівняння.

Співставлення текстів ускладнюється тією обставиною, що Герберштейн не є компілятором. Я розглядав запозичення Герберштейна з "Трактату про дві Сарматії" Меховського і дійшов висновку, що Герберштейн використовував своє джерело дуже творчо [44]. І в нашому випадку нема великих фрагментів тексту, які б мали між собою текстуальні збіжності, але є подібності фраз, подібності групування матеріалу, подібності описуваних фактів. Я враховую всі збіжності такого роду, які зумів помітити, а також розбіжності авторів в трактуванні тих самих тем.

Таблиця 7. Збіжності текстів Герберштейна та Литвина [45]

№	Тема	Герберштейн	Литвин	Голос
1	Будівництво Івана_3	"він також вперше побудував стіни московської фортеці, своєї резиденції" (68)	"Столицю свою він прикрасив фортецею, збудованою з цегли" (27)	1
2	Московський кремль з цегли	"В місті є фортеця, збудована з цегли" (132)	(27)	1
3	Москалі правлять посольства своїм коштом	"Ті ж, кому дають щороку по 12 золотих, мають бути без жодної затримки готові виконувати будь-яку службу своїм коштом" (73)	"Кого князь посилає захищати межі своєї країни, виконувати громадські доручення чи відправляти найвіддаленіші посольства, виконують ці доручення не за одержані від князя кошти, а за свій рахунок" (45)	1
4	Москалі надають за службу помістя, не гроші	"Визначнішим призначаються або посада начальника, або села, або помістя" (73)	"замість жалування отримують в нагороду не гроші, а посади" (45)	1
5	Маєтності надаються на 1.5 роки	"Такі володіння князь віддає в користування лише на півтора роки" (73)	"Управління однією фортецею і то лише на один, багато що на два роки доручається..." (45)	1
6	пошта в	"Государ має їздових в усіх	"В Московії тільки гонець,	3

	Московії	кінцях своєї держави, в різних місцях і з належною кількістю коней, так щоб коли куди-небудь надсилався царський гонець, у нього без затримки наготові був кінь" (122)	який потребує дуже спішної їзди по державних справах, може користуватись підводною повинністю. Ці гінці, завдяки швидкій їзді та частій переміні стомлених коней (які утримуються з цією метою швидкі й дужі в багатьох місцях), дуже скоро передають повідомлення" (46)	
7	неслівність москалів	"Якщо при укладенні угоди ти як-небудь обмовишся чи щось необережно пообіцяєш, то вони все запам'ятовують в точності й наполягають на виконанні, самі ж зовсім не виконують того, що обіцяли в свою чергу" (127) "Народ в Москві, кажуть, значно хитріший та лукавіший за всіх інших, й особливо неслівний при виконанні зобов'язань" (133)	"Народ московський хитрий і неслівний, нещирий та несталий" (47)	2
8	слобода Нали	"Неподалік від міста небагато років тому государ Василь збудував своїм охоронцям нове місто Nali; на їхній мові це слово значить 'налий', тому що іншим москалям заборонено пити мед та пиво, а охоронцям одним тільки надана государем повна свобода пити, і тому вони відділені від сполучення з іншими, щоб інші не спокушались" (132)	"Василь збільшив свою столицю Москву, збудувавши біля неї слободу Налевки трудами наших найманих солдатів, і дав їй ім'я, яке має слугувати докором нашому народові, схильному до п'янства – ім'я запозичене від слова 'налий', що значить infunde" (27 – 28) – і це вся збіжність з докладного опису Герб.	1
9	коштовні келихи на обіді у московського князя	"Посередині зали було поставлено поставець, заставлений різними золотими та срібними келихами" (216)	"На пирах у московського князя виставляють великі золоті та срібні чаші, які звуть солом'яними, тому що вони набуті за гроші, виручені від продажу соломи" (45)	3

10	печери Києва	"а крім того, множество печер і в них давні гробниці з тілами, не торкнутими тлінням" (185)	"Особливо славний монастир, присвячений діві Марії; в його підземних галереях та печерах знаходяться численні гробниці, в яких зберігаються моці сухі та нетлінні" (53)	3
11	Мозир та рибна річка Тур	"В 30 милях від Києва вгору по Борисфену зустрінемо Мозир на річці Прип'ять. В Прип'ять вливається рибна річка Thur" (186)	"Особливо Прип'ять в одному місці біля Мозиря, при усті ріки Тура, з накопиченням свіжої води з джерел щорічно, на початку березня, наповнюється такою кількістю риби, що кинутий в неї спис защемляється й стоїть вертикально – так густо збивається там риба" (48 – 49)	3
Звичаї татар				
12	список орд	Заволзька орда; перекопська орда; ногаї; казанські татари; юргенці (167, 180, 181)	Перекопські татари, білгородські, добруджанські; орди ногайська, астраханська, заволзька, казанська, казацька, бухарська, самаркандська (6)	3
13	не витримують лобового бою	"Коли ж їм доводиться битись у вузькому місці, то вони тікають, оскільки не мають ані щитів, ані списів, ні шоломів, щоб протистояти ворогові у правильній битві" (168)	"Але наші перемагають татар, якщо доводиться битись з ними в правильному шикуванні" (12)	2
14	випас коней	"Їх коні ... живляться віттям та корою дерев, а також корінням трав, яке вони викопають з землі копитами" (168)	"Товар і коні навіть взимку пасуться в полі під відкритим небом ... відгодовуються пухнастою травою, видобутою з-під снігу ударами копит" (8)	1
15	витривалість татар	"Відносно голоду й недостатку сну вони до такої міри витривалі, що інколи витримують це цілих чотири дні" (167)	"Вони вирізняються на війні умінням переносити голод, спрагу, труди, безсоння, жару й холод і взагалі всі неогоди клімату" (11)	1
16	переправи через ріки	"На конях вони перепливають ріки" (168)	"Через великі й швидкі ріки вони, не вагаючись, чудово	3

			переправляються плавом навіть узимку, коли переправа утруднена льодоходом; при цьому вони не вживають човнів, а пливуть, тримаючись за гриви коней та прив'язавши до їх хвостів свій багаж, покладений на бервена чи в'язанки очерету" (12)	
17	тактика	"Битву з ворогом вони починають здалеку і дуже відважно, хоча довго її не витримують, вдаючись до удаваної втечі. Коли ворог починає їх переслідувати, то татари пускають назад в нього стріли; потім, раптово повернувши коней, знову кидаються на розладнані шерехи ворогів" (168)	"На початку атаки вони намагаються завжди обійти ліве крило ворога для того, щоб зручніше пускати стріли. Часто вже під час утечі вони зупиняються, повертають на ворога, що їх переслідує й розсипався у погоні, і таким чином, уже переможені, виривають перемогу" (12)	1
18	зброя	"Їхня зброя – лук і стріли; шабля в них рідкість ... вони не мають ані щитів, ані списів, ні шоломів" (168)	"Ледве десятий чи двадцятий з них був озброєний шаблею чи колчаном, панцери ж зустрічаються ще рідше; щитів, списів та іншої зброї такого роду вони зовсім не знають" (11)	3
19	мають по кілька коней	"Під час набігів на сусідні області кожен веде з собою двох чи трьох коней, щоб коли стомиться один, пересісти на другого та третього" (169)	"Коней вони завжди беруть в похід дуже багато, так що майже кожен з них у війську має по п'яти запасних коней" (11)	1
20	6 років рабства	"Продані ж невільники перебувають рабами повні шість років, після чого вони хоч і стають вільними, але не мають права покинути країну" (175)	"Татари не утримують їх в рабстві довше семи років, згідно предписанню Біблії" (38 – 39)	1

Таблиця 8. Розбіжності текстів Герберштейна та Литвина

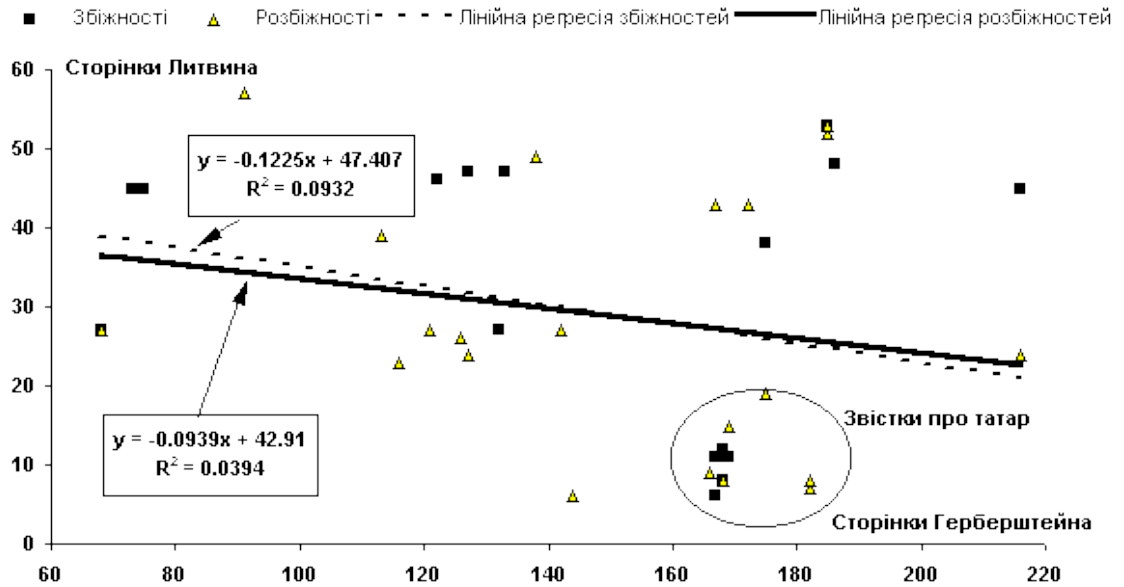
№	Тема	Герберштейн	Литвин
1	москалі та алкоголь	"Під час обідів Іван_3 переважно віддавався такому П'ЯНству, що його долав сон"	"Іван_3 звільнив себе і свій народ від тиранії татар, після того як навернув народ до

		(68) "Наскільки вони помірковані в їжі, настільки ж нестримано віддаються п'янству скрізь, де тільки трапляється випадок" (121) "На обіді все стараються про те, щоб зробити послів п'яними ... бо вони переконані, що добре прийняти гостей і пристойно з ними поведися – значить неодмінно напоїти їх" (219)	тверезості, скрізь заборонивши шинки ... Василь, зберігаючи тверезість і сувору дисципліну..." (27) "Іван_4 ні в чому не попускає татарам, тому що дбає про тверезість свого народу ... витривалості й тверезості татар протиставляє витривалість і тверезість свого народу" (28)
2	священики отримують плату	"Священики утримуються звичайно на внески вірних" (91)	не використано: на с. 57 Литвин розмірковує, що в давнину священики користувались тільки десятинами
3	право смертної кари	"Карати на горло рабів та інших осіб може один тільки государ" (113)	"У татар та москалів ні жодному чиновнику, окрім головних суддів у столицях, не дозволено вбивати людину навіть у випадку очевидного злочину" (39)
4	звичаї московського війська	(113)	не використано
5	помірковане життя москалів	"Далебі, комусь видасться дивним, що вони утримують себе і своїх людей на таке мізерне жалування ... Тому я коротко оповім про їх бережливість та поміркованість" і далі приклади поміркованості (116 – 117)	"Сили москалів і татар значно менші за литовські, але вони переважають литовців діяльністю, поміркованістю, витривалістю, хоробрістю та іншими чеснотами, які складають основу державної сили" (23)
6	Судовий герць (поле)	докладний опис за Судебником 1498 р. (119)	стисла й малозрозуміла згадка: "Чиновник, засуджений за хабарі, зобов'язаний битись на герці з потерпілим" (45)
7	торгівля Московії	(126 – 127)	не використано, інші відомості (26)
8	хутро у москалів	(127 – 128)	не використано, інші відомості (24)
9	Сейм впадає	в Десну (138)	в Борисфен (49)

10	Десна впадає в Борисфен	нижче Києва (138)	вище Києва (49)
11	Москалі здобули Смоленськ	30.07.1514 р. (142)	31.07.1514 р. (27)
12	Танаїс – це	чітко не Волга (144)	Волга (6)
13	не довіряйся чужим	Ших-Алі більше довіряв чужим ніж своїм, і через це постраждав (172)	не використано: на с. 43 Литвин розмірковує на цю тему, але наводить приклад угорського короля Людовика (це мало вплинути на його небожа – Сигізмунда-Августа).
14	Звичаї киян	"Від людей, гідних довіри, я чув, що дівчата там рідко зберігають цноту після семилітнього віку. Причини тому наводились різні, але жодна з них мене не задовольняє; купцям дозволяється зловживати дівчатами, але не можна увозити їх. Якщо кого викриють при увозі дівчини, то позбавлять і життя і майна" (185 – 186)	"Якщо хто не сплатить мита чи буде злапаний на перелюбстві, того карали в Києві конфіскацією майна; закон цей, званий осьмництвом, був ухвалений для загнuzдання сарацинської хтивості і виконувався на протязі багатьох століть, але останнім часом став зневажатись" (52)
15	церкви Києва	"Розкіш і справді царська велич цього міста виступають з його залишків та руїн його пам'яток. Й понині ще на сусідніх горах видно залишки занепалих церков та монастирів" (185)	"І досі ще в Києві збереглися давні церкви, розкішно збудовані з полірованого мармуру та інших іноземних матеріалів і покриті свинцем та міддю, деякі з позолоченими верхами; є також дуже багаті монастирі" (53)
16	перець на обіді у московського князя	"На столах розставлені були невеликі посудини: одні з оцтом, другі з перцем, треті з сіллю" (216)	"На царських пирах ставлять на стіл окремо в солонках, серед золотих посудин та тубільних блюд, трохи невареного перцю, але до нього ніхто не торкається" (24 – 25)
Звичаї татар			
17	сон після їжи	"Обважнілі від їжи й стомлені, вони сплять по 3-4 дні підряд. В той час коли вони сплять таким глибоким сном, литовці	"Наші вороги татари засуджують нашу пихату недбалість і кпиняють з нас, сплячих після пирів, такою

		та руські ... пускаються за ними в погоню і скрізь б'ють їх, забулих про обережність і неначе мертвих від їжи й сну" (167)	поширеною в них приповідкою: 'Ти спиш, Іване, а я маю трудитись – в'язати тебе' " (43)
18	Темир-Кутлуг	розбив Тохтамиша, став царем Золотої Орди(166)	не використано (9): "Обрали вождем ніякогось Темир-Кутлуга"
19	сіль	"сіль вживають лише деякі" (168)	"Сіль зароджується там у великих кількостях в озерах" (8)
20	правосуддя	"Правосуддя в них нема ніякого, й кому колись знадобиться якась річ, то він може безкарно украсти його в іншого" (169)	"Посаду судді ці іновірці вважають джерелом не нарікань, але визнання" (15 – 16)
21	жорстокість з полоненими [46]	"Старих та недужих татари віддають молоді, як зайців цуценят, для перших воєнних спроб; їх або побивають камінням, або скидають в море, або вбивають якимось інакшим способом" (175)	"Багато з цих безталанних, особливо ж дужчих чоловіків, або звалашують, або ж їм відрізують вуха й ніздрі, роблять тавра на щоках та лобі" (19)
22	Перекоп	"Після того як через весь Істм на протязі 1200 кроків був проритий рів, так що вийшов неначе острів" (182)	"Поперек вузького сухого перешийка від однієї затоки до іншої тягнеться рів та високий вал, в якому прорізано браму, – єдиний вхід в країну татар з боку суші" (7)
23	Феодосія – це	Кафа (182)	Солхат (8)

Вивчення цих порівняльних таблиць показує, що вирішити питання про співвідношення текстів двох творів не так просто. З одного боку – практично нема однозначних текстуальних збіжностей; з другого боку – не можна не помітити певної спорідненості творів, яка проглядає хоча б у зверненні до значної кількості одних і тих самих тем. Нехай ці теми трактовані по-різному, але чому увагу письменників привернули саме ці, а не інакші теми ?

Малюнок 3. Послідовність збіжностей та розбіжностей у Герберштейна та Литвина

Ніякої структурної подібності творів нема; як точки збіжності, так і точки розбіжності розкидані в обох творах незалежно один від одного (малюнок 3), що особливо добре видно з мізерних значень коефіцієнтів кореляції (величини R^2 на малюнку). Це дає нам право стверджувати, що плани двох творів склались цілком незалежно.

Розглянемо можливі варіанти співвідношення текстів (в останній колонці таблиці збіжностей проставлено номер гіпотези з числа наступних):

1. Вони користались спільним джерелом (11 випадків).
2. Литвин використав працю Герберштейна (2 випадки);
3. Герберштейн використав працю Литвина (7 випадків);

Примітки

43. СГ, с. 56; с. 14.

44. *Жарких М.І.* [Звістки М.Меховського та С.Герберштейна про кримських татар.](#)

45. Після цитат вказані сторінки використаних видань: СГ для Герберштейна, "Мемуары" – для Литвина.

46. На ці фрагменти вказав А.Кримський (*Кримський А.Ю.* Історія Туреччини. – К.: 1996 р., с. 190), який вважав їх взаємодоповнюючими. Але цього спостереження він не розвинув.

Прото-Герберштейн

Я вважаю, що ці результати можна пояснити, тільки припустивши існування якогось спільного джерела, причому трактат Литвина стоїть до цього джерела ближче, ніж твір Герберштейна. Що б це могло бути?

Ми не маємо ніяких підстав припускати, що в Литві в 1 половині 16 ст. був складений якийсь географічний твір, який до нас не дійшов, але який відбився в розглядуваних творах. Герберштейн рішучо не мав ніяких підстав не згадати його, якби він існував.

З приводу келихів на обіді у московського князя слід зауважити, що хоча В.Миколаєвич був послом у Москві в 1538 р., але на той час великому князеві було лише 8 років і він парадних обідів на честь послів не давав. На той раз литовських послів пригощали бояри від імені великого князя, а бути на пиру з боярами – далеко не те саме, що на пиру з князем. Тому дане місце у Литвина, хоч і виглядає як особисте спостереження, може мати літературне походження; джерелом його міг бути Герберштейн, який справді бував на обідах великого князя Василя_3.

Тому я припускаю, що цим спільним джерелом, яке я називаю "прото-Герберштейном", був той-таки Герберштейн, але не в тому канонічному вигляді, як він віддав свою працю до друку в 1549 році, а у вигляді чорнових підготовчих записів для неї. Що такі підготовчі записи Герберштейном велися – це однозначно випливає із самого змісту його книги, перенасиченої дрібними деталями і прямими виписками з московських письмових джерел. Ясно, що все це не могло відтворюватись з пам'яті, що Герберштейн планував написати книгу про Московію ще під час своєї першої поїздки до Москви і записував матеріали до неї.

Інша справа – що такі чорнові рукописні матеріали Герберштейна поки що не виявлені (принаймні автори коментарів до видання 1988 р., які знають про Герберштейна рішучо все, нічого про них не згадують). Як могли ці чорнові матеріали потрапити до Литвина? Пригадаємо, що Венцлав Миколаєвич (евентуальний автор трактату) розпочав службу на дворі Ольбрахта Гаштольда як його секретар (1526 р.) [47]. Коли в 1534 р. Гаштольд став канцлером великого князівства Литовського, він забрав і Миколаєвича до державної канцелярії. Герберштейн був добрим знайомим та особистим приятелем Ольбрахта Гаштольда, підтримував знайомство з ним під час кожного свого приїзду (вони бачились принаймні в 1529 р. [48]). Тому я припускаю, що під час однієї з цих зустрічей Герберштейн показав Гаштольдові начерки своєї книги, а той зацікавився ними і наказав їх переписати для себе. Можливо, цей наказ був адресований саме Миколаєвичу, як секретареві Гаштольда та знавцеві латини. У такий спосіб Миколаєвич міг познайомитись з "прото-Герберштейном" і потім використати його для свого трактату.

Що саме містилось у "прото-Герберштейні"? Безперечно, там містились описи московських звичаїв, татарських звичаїв та якийсь опис України (ним ми займемось окремо). Але в ньому не містилося ніякого опису Литви, тому що з цієї частини книги Герберштейна ніяких спільних точок у Литвина нема. Також можна здогадуватись, що в ньому не містилось дорожника, який займає дуже поважне місце в творі Герберштейна.

Звичайно, ми не можемо відновити план "прото-Герберштейна" у зв'язку з тим, що обидва наші віконця в це джерело показують повну неузгодженість щодо послідовності уривків. Але таку перекомпоновку міг здійснити і сам Герберштейн

під час остаточної обробки своїх записів, подібно до того, як він перекомпонував звістки Меховського.

Що ж до джерельної вартості "прото-Герберштейна", то його звістки мусять аналізуватись окремо, особливо в тих випадках, коли у двох авторів маємо прямо протилежні твердження на одну й ту саму тему (скажімо, п'янство у Московії). В цих випадках ми не маємо підстав віддавати перевагу жодному з авторів, тенденційність та суб'єктивізм яких часто просто впадають у вічі.

Примітки

47. *Охманський Е.*, с. 106 – 107.

48. СГ, с. 11.

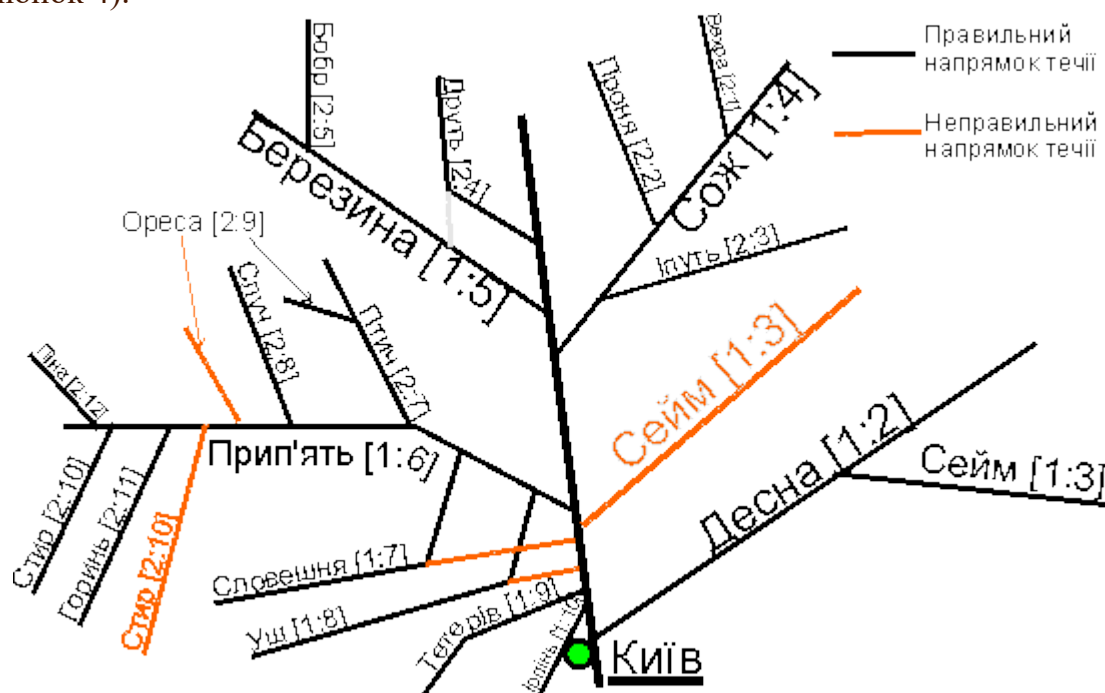
Опис України

Опис України та Києва загалом не пасує до решти тексту трактату Литвина. Перш за все треба зауважити, що М.Литвин – не географ. Він практично не подає відомостей з географії власне Литви, тобто землі, яка була йому добре відома. Отже, ми мусимо припустити, що даний опис, що містить переліки рік, замків, урочищ – слід використання якогось письмового джерела.

Розглянемо списки рік з Литвина:

"Борисфен [1:1] є найбільшою та найбільнішою рікою в цій країні [...] Зі сходу вище Києва з нею з'єднуються Десна [1:2], Сейм [1:3] та інші ріки, що витікають із Сіверщини та Московії. З північного заходу та півдня в Борисфен впадають Сож [1:4], Березина [1:5], Прип'ять [1:6], Словешня [1:7], Уш [1:8], Тетерів [1:9], Ірпінь [1:10], води яких побільшуються допливами, як Вехра [2:1], Проня [2:2], Іпуть [2:3], Друть [2:4], Бобр [2:5], Титва [2:6], Птич [2:7], Случ [2:8], Ореса [2:9], Стир [2:10], Горинь [2:11], Пина [2:12]" (§ 56, с. 49)

Отже, маємо два списки, які я для зручності пронумерував у квадратних дужках: в першому позначені Дніпро та 9 його головних допливів, в другому – 12 менших допливів. Щоб ясніше уявити собі логіку цих списків, я склав картосхему (малюнок 4).

Малюнок 4. Дніпровський басейн за описом М.Литвина

Досить одного погляду на картосхему, щоб зрозуміти: опис річок спирається на Київ, Київ є фундаментом і центром цієї системи. Далі, цілком очевидно, що перелік рік іде проти стрілки годинника, в напрямку від Києва: схід – північ – захід. В списках річок дуже багато помилок: для Сейму, Ореси та Стиру неправильно вказано їх розташування, для Друті, Словешні та Ужа – їхнє місце впадіння. Дві річки Литвина не можна ототожнити: це Титва і згаданий трохи вище Тур біля Мозиря.

Розбіжність Литвина і Герберштейна у визначенні гирла Десни, можливо, криється в тому, що Десна недалеко перед гирлом розділяється на два рукави, з яких північний нині є значно більшим, зветься власне Десною і впадає в Дніпро вище Києва; південний нині є меншим, зветься Десенкою або Чорториєм і впадає в

Дніпро нижче Києво-Печерської лаври. Між цими гирлами розташований Труханів острів. Можливо, Герберштейн мав на увазі саме Десенку, а Литвин – сучасну Десну.

Звідки Литвин узяв цю гідрографію? Дослідники не задавались цим питанням, вважаючи відповідь самоочевидною: Литвин знав про них з досвіду власних мандрів. Але шість помилок у визначенні основних річок – це дуже багато. Ясно, що опис складався в Києві, але людиною не місцевою, яка погано знала цей край, тобто приїжджим (скоріше за все, з Литви, не з Білорусії). Інша можливість – гідрографію записано з пам'яті десь далеко від Києва (наприклад, у Вільнюсі), де не було добрих знавців цього басейну. Все це вказує на досить ранню дату складання опису, бо тяжко припустити, що в середині 16 ст., по восьмидесяти роках існування Київського воєводства, в Литві не знали, де тече Сейм.

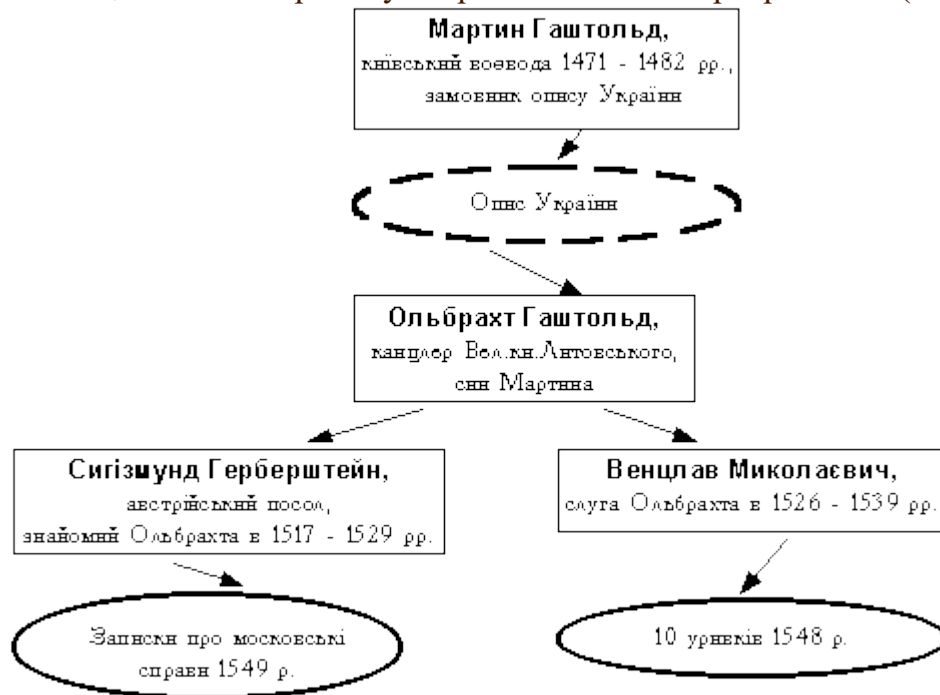
Одна деталь в описі (якщо я правильно розумію) дозволяє уточнити час його складання: про Десну та Сейм сказано, що вони **витікають** з Сіверщини та Московії. Після невдалої для Литви війни з Москвою, десь починаючи з 1500 р., весь басейн Сейму та практична вся Десна (окрім маленької ділянки від Остра до Києва) перейшли під владу Москви, і про них правильніше було б сказати не "витікають", а "течуть". Це може вказувати на те, що складання гідрографії відбувалось до 1500 р.

Маса помилок у списку, на мій погляд, може бути пояснена тільки тим, що він складався під час сухопутної, а не водної подорожі. Цю подорож я уявляю собі так: географ виїхав з Києва десь на початку зими, їхав на санях вгору по замерзлій Десні, потім повернув на замерзлий Сейм, десь від Путивля повернув на північ і перетнув Десну біля Новгород-Сіверського і далі поїхав на північ, на Сож. Але під час скорочення його викладу цей другий перетин Десни не був зауважений, і послідовність річок вийшла така: Десна – Сейм – Сож, з чого Литвин вивів, що Сейм впадає в Дніпро між Десною та Сожем. Далі наш географ перетнув Білорусію і потрапив на Волинь, де зауважив річки Горинь і Стир (можливо, був у Луцьку). З Волині він повернув на схід до Києва, але повторного перетину Горині не записав чи він був зігнорований; а оскільки в списку далі розташовані річки на схід від Волині, Литвин вирішив, що і Стир є на схід від Горині. Друть, Словешню та Уж наш географ тільки перетинав (вздовж них не їхав і тим більше не плив) і тому місця їх впадіння записав помилково. Можливо, він не дуже добре розумів те, що йому розповідали місцеві жителі, не знав або дуже слабо знав руську мову. Це припущення можна було б підтвердити уважним філологічним аналізом написання назв річок в латинському оригіналі Литвина. Десь в кінці зими географ повернувся до Києва.

В пошуках історичної ситуації, коли міг бути складений такий опис, нам треба звернутись до періоду скасування Київського удільного князівства та заснування Київського воєводства (1471 – 1500 рр.). Першим київським воєводою в 1471 – 1482 рр. був Мартин Гапшольд – литвин з роду і католик за сповіданням, який не мав ніяких коренів та знайомств в місцевому середовищі. От йому-то для виконання його адміністративних обов'язків і треба було скласти уявлення про територію, якою він управляє. Із заснуванням Київського воєводства пов'язано перший податковий реєстр 1471 р., який частково зберігся до наших днів. Мені здається, що складання герографічного опису відбувалось незалежно від

укладання цього реєстру саме тому, що реєстр складали місцеві писарі, які не могли припуститись таких помилок, як в описі. Окрім того, просторовий розмах опису значно ширший за межі Київського воєводства. Тому можна припустити, що складання опису було іншим адміністративним заходом Гаштольда, який доручив його здійснення комусь із своїх помічників-литвинів. Те, що опис захопив не тільки Київське воєводство, але й суміжні території удільних князівств та воєводств, може свідчити про те, що литовський уряд погано уявляв собі реальне територіальне розмежування адміністративних одиниць і хотів про це довідатись від власних чиновників. Якщо всі ці припущення правильні, опис є слідом широкомасштабної інспекції південно-східних земель великого князівства Литовського в кінці 15 ст.

Тому можна припустити, що прототип опису складено на замовлення Мартина Гаштольда під час його київської служби. Документ лишився в родинному архіві Гаштольдів, де з ним познайомився Ольбрахт. Від Ольбрахта відомості цього документу перейшли до його австрійського знайомого Герберштейна [49] і до його слуги В.Миколаєвича. Так можна пояснити наявність паралельних місць в описі України у творах Литвина й Герберштейна (малюнок 5).

Малюнок 5. Шлях появи паралельних місць у Герберштейна та Литвина

В якому співвідношенні цей гіпотетичний опис України знаходиться до "прото-Герберштейна" – наразі судити неможливо.

Знайомство Литвина зі справами України не обмежувалось цим описом. Обмірковуючи засоби до оборони України від татар, він пише:

"Переправа через Борисфен нижче Черкас можлива тільки в небагатьох місцях [...] Якби в цих місцях розташувати хоча б невеликі флотилії, то вони могли б загородити переправу найчисленнішому татарському війську, [...] виїхавши назустріч на човнах з-за островів, очерету та верболозу" (§ 57, с. 50).

Ця тактика була запропонована ще в 1524 р., коли король Сигізмунд_1 в листі до панів-ради відзначав: Семен Полозович та Криштоф Кмітич, зібравши трохи козаків, пішли вниз по Дніпру до Таваня і там на протязі тижня щодня бились з татарами, не допускаючи їх до переправи. А якби розложено на Дніпрі по

переправах одну або дві тисячі козаків, то було б дуже добре (і далі міркує, як це організувати) [50].

В 1533 р. на сеймі в Пьотркові з аналогічним проектом виступив Остап Дашкович:

"Він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловік, які б на чайках боронили перевозів від татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки" [51].

Спільне в усіх трьох фрагментах – розуміння ключової ролі дніпровських переправ; якщо в 1524 р. ще прямо не сказано, що проєктоване військо має бути річковою флотилією, то в проєктах Дашковича та Литвина на цьому робиться особливий наголос. Коли ми приймемо, що Литвин – це В.Миколаєвич, то нема нічого дивного в тому, що чиновник державної канцелярії великого князівства Литовського знайомий з документацією великого князя. Можна припустити навіть, що Миколаєвич був присутнім на сеймі 1533 р. (як слуга Гаштольда) і був знайомий з Дашковичем чи слухав обговорення його проєкту.

Отже, ми можемо вважати Литвина одним з прихильників того плану оборони України, який розроблявся й обговорювався діячами його покоління (1520-1550-х рр.).

Разом з тим не можна не відзначити, що опис України і Києва у Литвина переповнений надзвичайними перебільшеннями і скоріше нагадує утопічний центр багатства (такий собі земний рай), ніж конкретний географічний об'єкт. Можливо, його краще розглядати як уявлення жителя Вільнюса про заможне й розкішне життя (щось на зразок сучасного анекдоту про Грецію, "у якій все є" – тобто легко задовольнити всі матеріальні потреби). Тоді й перелік країн, з якими Київ веде міжнародну торгівлю, треба було б сприймати просто як список країн, товари яких є атрибутами заможності й розкоші. Але оскільки я не можу висловити ніякого припущення щодо мети включення цього опису до складу трактату (щодо значення цього опису для досягнення основної цілі трактату), то я не можу висловити припущень щодо мети таких перебільшень.

Примітки

49. Оповідуючи про Київ, Герберштейн пояснює: "*Все це мені розповідав Альбрехт Гаштольд, воєвода віленський*" (СГ, с. 186).

50. Вперше надруковано Каманіним (*Каманин И.М.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1894 г., т. 8, отд. 2, с. 81).

51. За хронікою М.Бельського цитовано у М.Грушевського (*Історія України-Руси.* – К.: 1995 р., т. 7, с. 105).

Висновки

1. Дослідники трактату Михалона Литвина займались переважно питанням про особу автора; натомість його джерельна цінність не була предметом дослідження.
 2. Автором трактату скоріше за все є Венцлав Миколаєвич (деякі нові спостереження добре узгоджуються з його авторством).
 3. Трактат М.Литвина не є географічним твором чи щоденником подорожей, а є утопічним проектом реформування великого князівства Литовського.
 4. Твір Литвина доцільніше ділити не на "десять уривків", а на вісім розділів, які утворюють симетричну стекову структуру (малюнок 1).
 5. Найважливішим джерелом трактату є Біблія; зокрема, опис татар нав'язано саме біблійними оповіданнями про патріархів, а не особистими спостереженнями автора.
 6. Автор використав Литовський Статут, "Хроніку Польщі" М.Меховського. Працю Я.Длугоша він міг використати лише через посередництво Меховського. Глибина історичних відомостей твору не переходить середини 13 ст. (малюнок 2).
 7. Автор добре знайомий з історією та географією античності, але конкретне джерело цього знайомства неясне.
 8. Автор не використав "Трактат про дві Сарматії" Меховського, "Хроніку Биховця" (і взагалі ніяких руських літописів).
 9. Твір має багато спільних точок з туркофільськими творами, поширеними в Західній Європі в 1 половині 16 ст., і його слід розглядати в контексті ісламофільської течії католицької суспільної думки.
 10. Трактат має багато спільних точок із "Записками про московські справи" С.Герберштейна. Можна припустити, що Литвин використав чорнові записи Герберштейна в редакції, що передувала друкованій книзі.
 11. Опис України в трактаті Литвина та в записках Герберштейна, можливо, походить від географічного опису, складеного під час перебування Мартина Гаштольда на київському воєводстві (1471 – 1482 рр.).
 12. Автор трактату знайомий з проектами оборони України, висунутими в Литві та Польщі в 1524 – 1533 рр.
 13. Цей твір не є цінним історичним першоджерелом; натомість він є дуже цінним джерелом для історії суспільної думки та реформації в Литві.
- Автор висловлює вдячність Я.Р.Дашкевичу за увагу до цієї роботи і корисні зауваження.

Стаття закінчена 4.06.1998 р.

Вперше опублікована: *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – ЗНТШ, 2000 р., т. 240, с. 7 – 42.

Післяслово

Готуючи цю веб-публікацію (19.08.2004 р.), я хочу зробити кілька доповнень:

1. Повний текст записок С.Герберштейна нині доступний у вебі на сайті "[Восточная литература](#)".

2. Московське видання трактату М.Литвина 1994 р., яке я не зміг дістати під час підготовки статті, нині теж доступне завдяки вебу (на сайті "[Восточная литература](#)"; на сайті "[Ізборник](#)" доступний також український переклад). У 2003 році я надіслав на цю веб-публікацію і тепер можу свої висновки із тими результатами, до яких прийшла Г.Л.Хорошкевич – автор вступної статті до книги.

Перш за все, слід відмітити, що ряд позицій збігається майже текстуально:

2.1. "Трактат не є подорожніми записками чи дипломатичним звітом. Це полемічний твір, який мав би прозвучати грізним попередженням для співвітчизників Литвина. Його праця – джерело не стільки з історії Російської держави чи Кримського ханства, скільки з історії суспільної думки Литовського князівства" (Передмова).

2.2. "Критика католицької церкви в трактаті Литвина укладається в рамки ранньої литовської реформації досить помірного напрямку" (вступна стаття "Михалон Литвин и его трактат").

2.3. "Критерієм для Михалона слугує Біблія, що було в дусі початкової реформації: слідування старим добрим звичаям є слідування Біблії, а погані нові звичаї є наслідком відмови від неї" (вступна стаття "Михалон Литвин и его трактат").

2.4. "Михалон – прибічник реформ, які зміцнили б Велике князівство Литовське. Його трактат – це спроба на короля та суспільну думку своєї країни з тим, щоб підвищити її обороноздатність як проти Кримського ханства, так і проти Російської держави" (вступна стаття "Михалон Литвин и его трактат").

Разом з тим у поглядах Г.Л.Хорошкевич є й деякі моменти, з якими хочеться посперечатись.

2.5. "Ідеалізована картина життя татар нагадує опис скіфів у Горація (Нор. III, 24, 9 – 24). Аналогічно чинить Михалон при зображенні москвитян і татар, беручи за зразок опис германців у Таціта" (вступна стаття "Михалон Литвин и его трактат").

На жаль, ці міркування не розвинені, але можуть послужити напрямними для подальшої роботи. Щодо ідеального життя татар, то я не бачу потреби відмовлятися від своєї точки зору, що тут джерелом була Біблія; щодо Таціта – треба скласти таблицю запозичень, а потім її аналізувати.

2.6. "Легенда про італійське походження литовців складає змістону та аксіологічну вісь усього трактата [...] Міф про італійське походження литовської шляхти становить ключ до всього трактата" (вступна стаття "Михалон Литвин и его трактат").

Я цієї осі не побачив. Вважаю цю легенду тільки епізодом, а не віссю.

3. Ще один приклад занадто прямолінійного використання тексту М.Литвина в якості джерела: "Про те, що це було колись не ординарне місто, свідчив ще в середині 16 ст. Михалон Литвин, котрий, маючи на увазі велич і розкіш руїн Торговиці, порівнював її з легендарною Троєю" [Шабульдо Ф.М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. – "Центральна Україна за доби класичного середньовіччя", К., 2003 р., с. 19]. А що насправді написано у Литвина?

"Так вважається [варіант перекладу: *дехто вважає*], що й Іліон або Троя колись знаходились на київській території. Тут можна бачити пам'ятки, від яких нині збереглись підземелля, гроти, мармурові плити та залишки могутніх стін. Це давно покинуте, але досить зручне для проживання місце зветься нині *Торговиця*" (розділ 57). Тут М.Литвин гранично чітко вказує, що ототожнення Трої й Торговиці належить не йому, а якомусь іншому автору. Сподіваються, що коли цього автора буде ідентифіковано, то виявиться, що й мармурові плити, і залишки могутніх стін – то все атрибути давньої Трої, котрі силою логічного мислення приписані до Торговиці. Тобто я вважаю, що опис Торговиці – запозичення книжних відомостей, а не виклад особистих спостережень.